

TÜRKİYE KÜLTÜR TARİHİNE UMUMİ BİR BAKIŞ

Prof. Dr. Faruk SÜMER

GİRİŞ

A. ORTA ASYA'DAKİ ESKİ TÜRK KÜLTÜRÜ.

En eski Türk kavmi Çinlilerin Hiong-nu adını verdikleri kavimdir. Bu kavim M.Ö. III. yüzyıl ile M.S. II. yüzyıl arasında Çin seddinden Batı Türkistan'a kadar uzanan yerlere hâkim olmuştu. Hiong-nu'ların mükemmel bir askerî teşkilâtı vardı ki, bunun esasları Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere, bütün Türk devletlerinde devam etmiştir. Osmanlı devleti* birçok gelenekler ile birlikte Hiong-nu'lardan gelen sağ kol ve sol kol nizamını mülki idarede de kullanmıştı (meselâ Rumeli'nin sağ kol ve sol kol kadıları). Çinliler Hiong-nular'a mukavemet edebilmek için ordularını onlarınki gibi yeniden düzenlediler. Bu cümleden Çinliler savaş arabalarını kaldırarak yerine Hiong-nular'ınkini aynı olan atlı sınıfı vücuda getirdiler ve Hiong-nu askeri kıyafetini de kabul ettiler.

Hiong-nular, gayet iyi teşkilâtlanmış ve disiplinli ordulara malik olduktan başka kendilerine has bir sanatları da vardı. Bu sanat bilhassa üslûblaştırılmış at, geyik ve kaplan gibi, hayvan şekilleri biçiminde bronzdan yapılmış levhalar ile kendini göstermektedir. Bu levhalar başlıca kılıç kayışlarının üzerinde düğme ve kopça olarak bulunmakta, yahut bir mızrak veya bayrağın sapını teşkil etmektedir. Bazı levhalar üzerinde de iki atın birbiri ile yahut bir at veya bir geyiğin kaplan, ayı veya muhayyel bir hayvan ile mücadelesi görülmektedir. Hiong-nu beylerine ait mezarlardaki kumaş parçalarında da bu hayvan şekillerine rastgelinmiştir. Menşei M.Ö. VI. yüzyıla kadar götürülen bu Hiong-nu sanatının Çin sanatına kuvvetli bir şekilde tesir ettiği de meydana konmuştur.

Hiong-nu'lara ilk önce Siyen-piler, sonra da Avarlar halef oldular. Avarlar Hiong-nu sanatını başlıca hususiyetleriyle kuvvetle devam ettirmişlerdir; hattâ Gök-Türklerin hücumlarına dayanamıyarak Avrupa'ya göç ettiklerinde bu sanatı da beraberlerinde götürdüler. Macaristan'da yapılmış olan arkeolojik kazılar neticesinde Avarlar'a ait birçok sanat eserleri ele geçirilmiş ve bunların Hiong-nu sanat eserleri vasfında oldukları görülmüştür. Özengiye de Avrupalılara Avarların tanıttığı kuvvetle tahmin edilmektedir.

- Bir konferans için hazırlanmış olan bu yazı, bilhassa talebelere faydalı olacağı düşüncesiyle neşredilmiştir.

VI. yüzyılın ikinci yarısının başında Orta Asya'nın siyasi hâkimiyeti Gök-Türkler'in eline geçti. Gök-Türkler Çin seddinden Hazar denizine kadar uzanmak üzere, o zamana kadar görülmemiş derecede büyük bir imparatorluk kurdular. Türkçe konuşan kavimlere umumi bir isim olarak Türk adının verilmesi bu mühim siyasî hadise neticesinde olmuştur. Bundan önce Türk adı, sadece türkçe konuşan kavimlerden birisine ait idi. Gök Türkler'in yalnız siyasî tarihimize değil, Türk kültür tarihinde de mühim bir mevkileri vardır. Bu Türk kavmi 38 harften müteşekkil bir alfabeyle sahip idi. Onlar bu yazıyı bize Türk diline ait değerli metinleri bırakmışlardır. Bu metinler türkçenin o devirde oldukça zengin ve gelişmiş bir dil olduğunu göstermektedir.

Gök Türkler devrinde Türkler arasında yerleşik hayata geçiş faaliyetlerinin arttığı görülmektedir. Onlar şehri "balık" kelimesi ile ifade ediyorlardı. Bu devirdeki şehirler arasında Toğu-Balık ve Beş-Balık'ın büyük bir şöhreti vardı. Bunlardan Toğu-Balık asıl Gök Türk yurdunda, Tula (Toğla) ırmağı kıyısında idi. Güney batıda bulunan Beş-Balık ise mühim bir ticaret ve ziraat bölgesinin merkezi idi. Kuzeyde Yeni-Sey bölgesinde de canlı bir ticaret ve ziraat faaliyetinin varlığı anlaşılmaktadır. Bu bölgede de GökTürk yazısı ile yazılmış pek çok türkçe metinler bulunmuştur.

VIII. yüzyılın ortalarında Gök-Türkler'in yerini diğer bir Türk kavmi olan Uygurlar aldılar. Uygurlar Çin seddinden Balkaş'a kadar uzanan yerlere hâkim idiler. Bunların ikinci hükümdarı olan Tanrıda Kut Bulmuş İl Etmiş Bilge Kağan (745-759) Selenge ırmağı kıyılarında Ordu-Balığ adlı bir şehir inşa ettirmişti. Bu kağanın halefi Alp Kutluğ Bilge Kağan (759-780) ise Mâni dinini kabul etmiş ve bunun sonucunda Uygurlar arasında yerleşik kültür faaliyetleri daha geniş ölçüde gelişmeğe başlamıştır. Lâkin komşu Türk göçebe ellerinin sürekli saldırıları "Orkun" bölgesinde gelişmekte olan Türk kültürüne mühim darbeler vurduğu gibi, Uygurlar'ın da bilhassa Tarım havzasına göçetmelerine sebep olmuştur. IX. yüzyılın ikinci yarısında Tarım bölgesine gelen Uygurlar burada kültür faaliyetlerini iyice ilerletmek imkânına kavuştular.

X. yüzyılda Türk âleminin en kültürlü kavmi Uygurlardı. Uygurlar burada beraberlerinde eski yurtlarından getirdikleri Gök-Türk yazısını bir müddet kullandıktan sonra, yazılarını kendi adları ile anılan başka bir alfabe ile yazmaya başladılar. Uygurlar bu alfabelerini Soğd (Suğdak)lardan almışlardı. XI. yüzyılda, Uygurların başlıca şehirleri şunlardı: Sülmi, Koçu, Can-Balık, Beş-Balık, Yeni-Balık. X. yüzyılda Uygur hükümdarı Arslan Han'a gelen bir Çin elçisinin müşahedeleri, Uygurların medeniyet seviyeleri hakkında bize tam bir fikir vermektedir. Çin elçisine göre: "Uygur ilinde musikiye karşı büyük bir ilgi vardı. Onlar altın, gümüş ve bakırdan güzel sanat eserleri yapıyorlardı. Çiftçilik gelişmiş bir durumda idi. Topraklar açılan arklar ile sulanıyordu. Burada ipekçilik, meyvacılık ve şarapçılık da inkişaf ettirilmişti. Uygurlar mükemmel kumaşlar dokuyorlardı. Onlar aynı zamanda iyi insanlardı". Ayrıca Çinli seyyah Uygur sarayında münecimlerin büyük bir nüfuzları olduğunu kaydetmiştir ki, bunlar Osmanlılar da dahil olmak üzere, bütün Türk hanedanlarının saraylarında görülmektedir.

X. yüzyılda Türkler, Müslümanlarca hem göçebe, hem de yerleşik hayat yaşayan, şehirleri çok bir kavim olarak tanınmıştır. IX. yüzyılda Türklerin 16 büyük şehirleri olduğu kaydedilmiştir.

Türklerin İslâmiyete girmeye başlamaları da X. yüzyılda olmuştur. Bu hâdise tek bir silâh atılmadan cereyan etmiştir. Türk âlemi ile İslâm âlemi arasındaki ticarî münasebetlerin gelişmesi ve Müslüman şeyhlerinin Türkler arasındaki dinî propagandaları, Türklerin İslâmiyeti kabul etmelerinde başlıca âmiller olmuşlardır. Bahsedilen asırda Müslümanlığı kabul eden Karahanlı hâne danı aynı yüzyılın sonlarında, Samanlı devletine son vererek Maverâün-nehr'e (başlıca Semerkand-Buhara bölgeleri) hâkim olmuştur. Karahanlıların resmî dilleri başlıca türkçe olup, Uygur yazısını kullanıyorlardı. Bu hanedan devrinde Türk kültürü yüksek bir seviyeye erişmişti. 1070 yılında Balasagunlu Yusuf Has Hâcib tarafından Müslüman Türk edebiyatının en eski âbidesi olan Kutadgu-Bilig yazılmıştır. Bu eser ile 1074 yılında yazılmış olan Kâşgarlı Mahmud'un Divanu Lûgat-it-Türk adlı kitabı yalnız Türk dili ve edebiyatı bakımlarından değil aynı zamanda Türk kültür tarihi bakımından da en mühim kaynaklardır.

Kara-Hanlılar, hâkim buldukları geniş ülkenin başlıca şehirlerinde, mescid, medrese ve kervansaray (ribat) gibi içtimaî müesseseler vücuda getirdiler. Bu binaların inşasında başlıca kerpiç ve tuğla kullanılmıştır.

Kara-Hanlıların batı komşuları olan Oğuzlar her türlü alâkamıza lâyük bir Türk kavmidir. Çünkü, bu kavim doğrudan doğruya Türkiye Türklerinin atasıdır. Yani Anadolu'yu açan, bu ülkede yurt tutan ve böylece Türkiye'yi yaratan kavim Oğuzlar'dır. Bu sebeple Türkiye kültür tarihinin birçok meseleleri esas itibarıyla Oğuzların büyük fetih ve göç hareketlerinden önceki kültür durumlarına bağlı bulunmaktadır.

Oğuzlar, X. yüzyılda Seyhun (Sir-Derya) boyları ile bu ırmağın kuzeyindeki topraklarda yaşıyorlardı. X. yüzyılda Oğuzların başında yabgu (yani kiral)nin bulunduğu bir devleti vardı. Bu devlet X. yüzyılın birinci yarısında komşularına karşı başarılı savaşlar yapıyordu. Yabgunun kuzerkin (nâib), sübaşı(ordu kumandanı), tarhan, inal, inanç v.s. isim ve ünvanlarını taşıyan yüksek memurları vardı. Yabgunun paytahtı Seyhun ırmağının ağzına yakın bir yerde bulunan Yeni-Kent idi. X. yüzyılda Oğuzların mühim bir kısmı göçebe olmakla beraber bir kümesi de Seyhun'un aşağı yatağında yerleşik hayatı sürüyordu. Buradaki başlıca şehirler, yabgunun oturduğu Yeni-Kent, Cend ve Huvâre şehirleri idi. XI. yüzyılda Oğuzlardan diğer mühim bir kümenin aynı ırmağın orta yatağında yerleşik yaşayışta bulunduğu görülmektedir. Göçebe Oğuzlar bu yerleşik eldaşlarına istihfafla "yatuk" (yani tenbel) diyorlardı. Çünkü, göçebe Oğuzlara göre, oturak Oğuzlar şehirlerinden dışarı çıkmazlar ve savaş yapmazlardı. Bu ikinci yerleşik Oğuz kümesinin şehirleri şunlardı: Sabran, Karaçuk, Karnak, Suğnak, Sitgün. Bunlardan Karaçuk'un X. yüzyıldaki adı Fârâb olup, meşhur Türk filozofu Fârâbi buraya mensuptur. Buna göre Fârâbi bir Oğuz Türk'ü olmalıdır. Adları sayılan bu şehirlere XII. yüzyılda kurulmuş olan

Barçınliğ Kent'i de, ilâve etmek lâzımdır: Bu şehir yine Seyhun kıyısında ve Cend'e yakın bir yerde olup, şehir adını Oğuz hatunlarından Karmış Bay'ın kızı ve Mamış Beg'in karısı Salur boyundan Barçın Hâtun'dan almıştır. Barçın (İpek) Hâtun, kendisi için Seyhun boyunda gök çinili bir künbed yaptırmıştı. Özbekler çağında bu künbete "Barçının gök (mavi) kâşânisi" deniliyordu. Bu künbet ve onun etrafındaki şehir yıkıntısı XIX. yüzyılın sonlarında keşfedilmiştir. Korkunç Moğol istilâsı, Seyhun boyundaki kültür hayatına büyük bir darbe vurmuş ve bütün bu şehirler birer harabe haline gelmişlerdir. Yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde bu şehirlerin yıkıntıları bulunmuş ve elde edilen buluntular, bu şehirlerde yüksek bir kültür hayatının var olduğunu göstermiştir. Meşhur âlim Biruni her yıl Harezmsah'ı ziyarete gelen bir Oğuz tabibini tanımıştı. Bu tabib yanında otlardan hazırladığı bir takım ilaçları getirdiği gibi, mumya yapmasını da biliyordu. Esasen Oğuzların tabipleri olduğunu ve bunlara büyük bir hürmet gösterildiğini başka bir kaynak ile de iyice biliyoruz. Biruni'nin kaydı, Selçuklular devrinde Türkiye'deki mummyacılığın menşesine işaret etmesi bakımından önemlidir. Oğuzlar, mezarlarının üstüne topraktan kubbemsi şekiller yapıyorlardı. Bunlar ile Selçuklular devrinin künbetleri arasında bir münasebet olsa gerektir. Fakat bu husus ne olursa olsun, Oğuzların asıl kadınlarından Barçın Hâtun'un "gök çinili bir künbet" yaptırması künbet yaptırma âdetinin daha Türkistan'daki yurtlarında iken Oğuz Türkleri arasında yayılmış olduğunu ve mavi çiniyi de kullandıklarını ifade eder.

Oğuzlar, Türkistan'daki eski yurtlarında iken X. yüzyıldan itibaren kümeler halinde, kendiliklerinden İslâm dinini kabul etmeye başlamışlar ve XI. yüzyılda hepsi Müslüman olmuşlardır. Böylece onlar, XI. yüzyılda, Selçuklu ailesinin başbuğluğu altında büyük fetih hareketlerine geçtikleri ve Anadolu'nun fethine giriştikleri zaman tamamen bu dinde idiler.

Oğuzların İslâm dinine girmelerinde de, onların, komşuları olan Müslümanlar ile çok sıkı ticarî münasebetleri âmil olmuştur. Esasen Oğuzların tüccarları da çok idi. Ayrıca Oğuz şehirlerinde Müslüman Sogdlar da yaşıyordu ki, Oğuzlar bunlara Sukak diyorlardı. Türkiye türkçesinde kullanılan İranca asıllı kelimelerin mühim bir kısmının Anadolu'ya geldikten sonra değil, Türkistan'daki Oğuz şehirlerinde Soğdlar ile birlikte yaşama devrinden kalmış olduğu şüphesizdir.

B. ANADOLU'NUN TÜRKLEŞMESİ:

Bilindiği gibi, Oğuzlar Selçuklu ailesinin başbuğluğu altında İran'da bir devlet kurduktan sonra 1071 Malazgirt savaşını müteakip Anadolu'nun mühim bir kısmını fethederek bu ülkede yurt tuttular. Fakat bu fetih esnasında buraya Oğuzların ancak bir kısmı gelmişti. Oğuzlardan bazı kümeler İran'da yurt tutmuş oldukları gibi, onların pek mühim bir kısmı da Seyhun boylarındaki eski yurtlarında kalmıştı. Selçuklu hâkimiyeti Anadolu, İran ve Türkistan'ı birbirlerine çok sıkı bir şekilde bağladı. Çünkü, Türkistan'daki asıl Oğuz yurduna bitişik olan ve aynı zamanda kendi içinde de kalabalık bir Oğuz kümesi bulunan Harizm doğrudan doğruya Selçuklular tarafından idare edildiği gibi, Mave-

raünnehr'deki Kara-Hanlı sülâlesi de Selçukluların nüfuz ve hâkimiyetleri altında idi. Bu sebeple, Anadolu, Türkistan'ın bir uzantısı mahiyetinde olup, arada kalan İran rahatça geçilebilen bir köprü vazifesini görüyordu. Anadolu'ya yapılan Oğuz göçü bir buçuk asırdan fazla bir zaman dahilinde cereyan etti. Bilhassa Moğol istilâsı Oğuzların Anayurtta kalanları ile İran'da bulunanlarından pek büyük bir kısmının Anadolu'ya gelmesine sebebiyet verdi ve bu memleket Oğuz elinin ezici çoğunluğunun yurdu oldu. Moğol istilâsı ile birlikte Şark Türklerinden (bu arada Uygurlar) ve bizzat Moğollardan da mühim zümreler Anadolu'ya geldi. Sonraları Timur bunların bir kısmını Türkistan'a götürmüştür.

Oğuz elini meydana getiren 24 boya ait yer adlarına ve teşekküllere ancak tek bir ülkede rastgelinmiştir ki, bu ülke de Türkiye'dir. XV. ve XVI. yüzyıllara ait Osmanlı tahrir defterleri, Anadolu'da Hıristiyan nüfusun Türk nüfusuna nisbetle ne kadar az olduğunu kat'i bir şekilde göstermektedir. Diğer taraftan Türkiye'deki Hıristiyanlar arasında kitleler halinde Müslümanlığa dönme olayları görülmemiş olup, böyle bir hadisenin mevcudiyeti de hayrete şayan olurdu. Çünkü, esasen tek Tanrıcılık inancına mensup olanlar arasında kitle halinde dönmeler nâdir olduğu gibi, onları İslâmi geleneğe uyarak himayesi altında bulunduran devlet de, malî muvazenesinin bozulacağı kaygısı ile bu hususta Hıristiyanlar üzerinde teşvik edici telkinlerde bulunmuyordu. XIV. yüzyıldan itibaren göç hareketinin batıdan doğuya yani Türkiye'den İran'a olmak üzere aksi bir istikamet aldığı görülüyor. Bilhassa, Celâyirliler, Çobanlılar, Kara-Koyunlular, Ak-Koyunlular ve Şii Safevi devletinin İran'da hâkimiyet kurmalarını sağlayan bu göç hareketleri, İran Türklüğünü kuvvetlendirmiş, buna karşılık Anadolu'nun doğu ve güney-doğu bölgesindeki Türk nüfusunun zayıflamasına sebep olmuştur.

Moğol istilâsından sonra da, Türkistan ile Anadolu arasındaki münasebetler devam etmiştir. Bu cümleden olarak Türkistan'dan Türkiye'ye âlimlerden, din ve tarikat adamlarından, devlet memurlarından ve tacirlerden olmak üzere pek çok kimseler gelmiştir. İran'a gelince, Türkiye'nin en sıkı münasebette bulunduğu bu ülkeden de eskiden beri, okumuş kimseler sanatkârlar ve tacirler gelmekte idi. Ancak XVI. yüzyıl başında Safevi devletinin kurulması üzerine, bu üç ülke arasındaki münasebetler en asgari dereceye düşmüştür. Şiilik, İran'ı bir demir perde âlemi haline getirmişti. Mamafî, bu durum, Azerbaycan Türkleri arasında çıkmış olan Âşık Garib, Kerem ile Aslı, Arzu ile Kanber gibi birtakım halk hikâyelerinin Anadolu'da yayılmasına ve XVII. yüzyıldaki ünlü Celâlıilerden birisi olan Köroğlu'nun İran ve Türkmenistan Türklerinin de millî destan kahramanları olmasına mani olamamıştır ki, bu pek şayanı dikkat bir keyfiyettir. Daha eski zamanlarda her üçü de, Oğuz (Türkmen) elinden olan Türkiye, İran ve Türkmenistan Türklerinin millî destanları Dede-Korkut destanları idi.

Yukarıda da söylendiği gibi, Anadolu'ya vuku bulan Türk göçü uzun bir zaman devam etmiştir. Türkiye türkçesinde başta çiftçilik ve bağcılık deyimleri olmak üzere, ev hayatına ve diğer yerleşik kültür faaliyetlerine ait türkçe keli-

melerin pek çoğuna, Türkistan'da, Türk göçünden önce veya bu göç esnasında yazılmış eserlerde ve eski Türkistan türkçesinde rastgelinmektedir. Bu husus Anadolu'ya göçebe Türklerinin yanında, yarı yerleşik ve tam yerleşik hayat yaşayan Türklerin de gelmiş bulduklarına şüphe bırakmıyor. Diğer taraftan yine Türkiye türkçesindeki iranca asıllı maddi kültür kelimelerinden önemli bir kısmının Türkistan'dan getirildiği muhakkaktır. Yerleşik unsurun Türkiye'ye gelmesinde, kendi göçebe unsurundan ayrılmamak ve Türkiye'de iyi imkânlar elde etmek hususları yanında, başka göçebe kavimlerin Seyhun bölgesini istilâları ve bilhassa Moğol istilâsı başlıca âmiller olarak sayılabilir. Moğol istilâsının, Seyhun boyundaki Oğuz yerleşik bölgesi de dahil olmak üzere, Türkistan'daki yerleşik kültür hayatına pek büyük bir darbe vurduğunu ve yıllarca bu memlekette açlık ve sefaletin hüküm sürdüğünü kesin olarak biliyoruz. Türkistan'daki yerleşik Oğuz ve diğer Türk halklarından bir kısmı Moğol kılıcı altında ölmek ve onlara tutsak düşmemek için kaçmaktan başka çare göremedi. Moğol kasırgasının İran'ı da altüst etmesi üzerine biricik emin ülke olarak Türkiye kalmıştı.

Türkler, Anadolu'ya vukubulan bu göç esnasında malik oldukları her nesneyi bu ülkeye getirdiler. Yani çadırlarını, orta boylu fakat uzun yola dayanıklı ve süratli atlarını, bazı hususiyetleri olan koyunlarını, develerini, kağnılarını, başta millî silâh ok olmak üzere silâhlarını, kıyafetlerini, destanlarını, edebî değerlerini, törelerini, kısaca göçebe ve yerleşik hayatlarına ait maddî ve manevî kültür değerlerinin hepsini Anadolu'ya getirdiler. Bu arada millî eserler olan *Kutadgu Bilig*, meşhur Türk süfisi Ahmed-i Yesevi'nin manzumeleri, *Atebet ul Hakayık*, Ali Şir Nevai'nin eserleri ve Türkistan'da yazılmış diğer birçok eserler de Türkiye'ye geldi. Kâşgarlı'nın eserinin biricik nüshası da Türkiye'de bulunmuştur. Yalnız bu eser Türkiye'ye Mısır'dan getirilmişti.

Türkiye'deki Yesevilik, Bektaşilik, Mevlevilik ve Nakşibendilik gibi mühim tarikatların kurucuları veya onların mümessilleri de, Türkistan ve Horasan'dan gelmişlerdir.

Böylece Anadolu'ya gelen Türklerin bir yandan nüfuslarının yerli unsurlara nisbetle kat kat fazla olması, öbür yandan kuvvetli olan harsları ile Anadolu tam bir Türk yurdu hüviyetini aldı ve belirgin ve kesin bir şekilde Türklük vasıflarını kazandı.

Türkler Anadolu'ya gelirken tamamen Müslüman idiler. Bu sebeple onlar millî kültürlerinin yanında dahil oldukları İslâm medeniyetinden aldıkları unsur ve müesseseleri de birlikte getirdiler. İşte bundan ötürü, onlar esasen ileri ve nüfusu fazla olmayan yerli halktan her hangi bir nesne almak lüzum ve ihtiyacını duymadılar.

Bizans'a gelince, bu devlet ile Selçuklular arasında daimi bir düşmanlık vardı. Türk-Bizans sınırında her zaman mevcut olan şey savaş idi. Bu yüzden Türk-Bizans sınırındaki Türkler "uç Türkmenleri" olarak her yerde büyük bir ün kazanmışlardı. Buna karşılık Anadolu Türkleri muhtaç oldukları müessese ve elemanları doğudan (İran) kolayca temin ediyorlardı. Çünkü, onlar Ana-

dolu'nun hâkim buldukları kesimini İslâm âlemine dahil ettikleri gibi, İran, Suriye ve Irak'da uzun bir zaman Selçuklu hanedanının idaresi altında idi. Selçuklu devrinde dahi, Emevilerde olduğu gibi, devlet idaresinde Hıristiyan memurlara rastlanmaz ve ilim adamları görülmez.

Türkiye kültür tarihini her milletin tarihinde olduğu gibi siyasi devirlere uygun olarak yazmak gayet münasiptir. Çünkü, siyasi devreler bizim kültür tarihimizde de birbirinden farklı hususiyetler meydana getirmiştir.

I. SELÇUKLULAR DEVRİNDE TÜRK KÜLTÜRÜ

1071'deki Malazgird savaşını takibeden 5-10 yıl içinde Anadolu'nun hemen her tarafı fethedildi. Türkiye Selçukluları devletinin kurucusu Süleyman Şah (öl. 1086) İznik'i payitaht yaptı. Fakat, aynı asrın sonlarında vuku bulan I. Haçlı seferi Selçukluların orta yaylaya çekilmelerine sebep oldu. Konya, bir daha değişmemek üzere hükümet merkezi yapıldı. Haçlılar sayesinde Batı Anadolu ile Marmara havzasını ve diğer bazı kıyı bölgelerini geri alan Bizanslılar büyük bir ümide kapıldılar: I. Haçlı seferi yüzünden zayıflamış olan Türkleri hiç olmazsa Fırat'ın ötesine atmak. Hukuken Selçuklu sultanlarının tabii olan Danişmend oğullarının Selçuklulara karşı rakip bir duruma yükselmeleri, Bizanslıların ümidini ziyadesile artırmıştı. Bizans imparatorları bu maksatla Selçukluların üzerine birçok seferler yaptılar. Fakat II. Kılıç Arslan (1155—1192), saltanatının ilk buhranlı yıllarından sonra, büyük dirayeti ve tükenmez enerjisi ile ilk önce Danişmend oğullarını ortadan kaldırdıktan sonra kendi üzerine yürüyen Bizans imparatoru Manuel Komnen'i 1176'da Kumdanlı'da (Myriocephelon) ağır bir bozguna uğrattı. Kılıç Arslan kazandığı bu parlak zafer ile yalnız Bizans'ın Anadolu'yu geri almak ümidini kırmakla kalmamış aynı zamanda ona ağır bir darbe de vurmuştu. Artık bu hâdise ile Selçuklu ve Bizans tarihlerinin mukadderatı belli olmuştur. Kılıç Arslan'ın Danişmendlileri ortadan kaldırması ve Bizanslıları yenmesi, Türkiye'nin kültür tarihi bakımından da pek mühimdir. Çünkü, Kılıç-Arslan'ın bu zaferleridir ki, Anadolu'yu siyasî istikrara kavuşturmuş ve bu da medenî faaliyetlere girişilmesi ve bu arada kültür hareketlerinin esaslî bir şekilde başlaması imkânını sağlamıştır.

Kılıç Arslan'ın halefleri, Selçuklu ülkesine her istikamette yeni topraklar kazandırdılar. Bunlardan bilhassa Alâaddin Keykubad (1220-1237) Selçukluların Kanuni'si olup, zamanı, sonraki ızdırap yıllarında özlemle anılmıştır. Türkiye'de adı unutulmayan tek Selçuklu hükümdarı da budur. Alâaddin Keykubad'ın halefi II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246), zayıf bir şahsiyet olmasına rağmen, Selçuklu devleti haiz olduğu kudret sebebiyle bu hükümdarın zamanında en geniş hudutlarına ulaştı. Batıda Denizli ve Kütahya, doğuda Erzurum ve Diyarbakir, Selçukluların sınır şehirleri olmuş, Çukurova'daki Ermeni kiralığı, Halep Eyyübileri, Trabzon Komnenleri, Artuklu beyleri ve hattâ İznik Rum devleti, Selçukluların vergi veren tabileri haline gelmişlerdir. Şam'da dahi Selçuklu hükümdarı adına hutbe okunmaya başlanmıştı. Hülâsa, Selçuklu devleti bu tarihte Yakın-Doğu'nun en kuvvetli devleti durumuna yükselmişti. Lâkin, bu zahiri bir görünüş olup, devlet manen zayıf

bir halde idi. Eski değerli beyler kalmamış, genç olduğu derecede liyakatsiz ve birtakım zaafı ile malûl olan sultan da etrafına birtakım adi kimseleri toplamıştı. Bu sebeple, Selçuklu ordusu 1243 yılında Sivas'ın takriben 80 kilometre doğusunda bulunan Köseadağ'da, kendisinden sayıca epeyce az olan Moğol ordusuna utanç verici bir şekilde yenildi. Bu mühim hâdiseye üzerine Selçuklu devleti Moğolların tabiiyeti altına düştü ve zamanın müverrihinin ifadesiyle "inhitat, zillet ve feryad devri başladı". Selçuklu devletinin putperest ve medeniyetçe geri olan Moğolların hâkimiyetine girmesi, Türkiye'de derin yaralar açtı. Fakat bunların tedavisi ve devletin eski kudretini elde etmesi için ciddî hiçbir şey yapılmıyordu. Gerçi, Türkiye'nin zamanın şartları, cemiyetin kuvveti ve evvelce almış olduğu müsbet istikamet yüzünden, iktisadî ve kültürel gelişmesi durmamış ise de, liyakatsiz sultanlar ve tam bir manevî sukutun içinde bulunan ekserisi muhacir İranlı veya onların oğulları olan idareciler yüzünden devlet, gündün güne zayıflıyordu. Nihayet öyle bir hale geldi ki, Moğollar 1277'de fiilen idareyi ellerine aldılar. Bu ise memlekette, daha geniş ölçüde siyasî ve içtimaî buhranların artmasına sebep oldu. Bu durum uzun bir müddet devam ettiği taktirde, Türkiye'nin, İran gibi, her istilâyâ kapısı açık olarak, asırlarca ızdırıp çekmesi mukadderdi. Bereket versin, Türkiye'nin, Moğollar ile mücadele edebilecek, kalabalık sayıda ve aynı zamanda iç kuvvetleri sarsılmamış pek mühim bir unsuru vardı. Bu unsur, Türkiye'nin fethedilmemiş yerlerinin fâtipleri ve beylikleri devrinin yaratıcıları olan Türk göçebe unsuru yani' Türkmenler idi. Filhakika, Moğol istilâsı yüzünden Türk cemiyetinde husule gelen yaraları onlar kapamışlar ve bu cemiyetin her sahada mühim hamleler yapmasını sağlayacak şartları hazırlamışlardır. XIV. yüzyılın başında Selçuklu devleti o kadar ehemmiyetsiz bir duruma düşmüştü ki, son Selçuklu hükümdarı II. Gıyaseddin Mes'ud- 1307 yılında öldüğü zaman bu, bizzat hükümet merkezinde bile en küçük bir heyecan husule getirmemişti. Türkmenler Türkiye'nin her tarafının Moğol hâkimiyeti altında kalmasını önlediler. Türkmenler, bu arada Selçukluların yeniden fethedemedikleri Batı Anadolu ve Marmara havzasını da ellerine geçirip oralarda devletler kurdular.

1 - *Selçuklularda devlet teşkilâtı:*

Selçuklu devri, en umumî bir ifadeyle Türkiye'nin kuruluş devrini teşkil eder. Bu böyle olmakla beraber, bu devirde her sahada mühim ilerlemeler ve gelişmeler kaydedilmiştir.

Selçuklu devletinin mükemmel bir teşkilâtı vardı. Bu teşkilât eski Türk devlet müesseseleriyle İslâmî devlet an'anelerinden meydana gelmiştir.

İlk önceleri (Büyük Sultan) sonraları (En Büyük Sultan) ünvanlarını taşıyan Selçuklu hükümdarları, eski Türk türesine uyarak oğullarını, onların yetiştirilmelerine memur edilmiş atabeylerin refakatinde olarak vilâyetlerin idaresine gönderiyorlardı. Asırlardan beri sürüb gelen Türk devlet hukukuna göre, ülke hanedanın müşterek malıdır. Selçuklular da bu geleneğe sıkı bir şekilde bağlı kaldılar. Türkiye Selçuklu hanedanının en büyük hükümdarlarından olan II. Kılıç-Arslan (1155-1192) ölmeden önce 11 oğluna ülkesini paylaştırdı.

mişti. Türk devletlerinin zayıflama ve ortadan kalkmasında pek mühim bir âmil olmuş bulunan bu telâkki Selçuklulardan sonra da devam etmiştir. Atabeylik, Selçuklu devletindeki yüksek memuriyetlerden birisi idi. Beylerbeyi ise Selçuklu ordularının baş kumandanı idi. Vilâyetler Subaşı (ordu kumandanı), denilen askerî valiler tarafından idare edilirdi. Sübaşılardan sonra, küçük rütbeli zabıtlar (meselâ elli başılar) ve nihayet sipahiler geliyordu. Devletin mülkî idaresinin başında sahib yahut sâhib-i âzam denilen vezir bulunurdu. Tuğra, Oğuz türkçesinde hükümdarın alâmeti demektir. Selçuklularda, başlıca yüksek memurlardan birisi olan tuğrai resmi evraka sultanın tuğrasını kordu. Selçuklularda, bir de saltanat nâibliği memuriyeti görülmektedir. Bunun eski Oğuz yabgularının küzerkin memuriyetiyle münasebeti olması mümkündür. Beylerbeyiler, subaşılar, atabeyler ile vezir, tuğracı ve diğer yüksek mülkî memurların mevkiilerinin derecelerine göre uluğ, bilge, inanç, tuğrul, tiğın, alp v.s. gibi türkçe ünvanları vardı.

Selçuklular, Anadolu'ya o zamana kadar bu ülkede bilinmeyen mirî toprak sistemini getirdiler. Bu sisteme göre, şehir ve kasabalardaki bahçe, bağ ve bostanlar müstesna olmak üzere, bütün toprakların mülkiyeti devlete ait idi. Toprağa tasarruf edenler kiracı durumunda bulunuyorlardı. İşledikleri topraklar yalnız oğullarına intikal edebilirdi. Ancak toprağı işlemiyenlerin elinden tasarruf ettikleri yerler alınırdı. Bu mîrî sistem hemen hiç değişmiyerek beyliklere ve bu arada Osmanlılara da intikal etmiştir.

Selçuklular aynı zamanda askeri ikta sistemini de getirdiler. Bu sistem esasen mîrî olan muayyen toprak parçalarının, devlete ait vergilerinin hizmet karşılığı olarak ordu mensuplarına tahsisi idi.

2 - İçtimai hayatın gelişmesi :

Selçuklu fethi Anadolu'nun tarihinde yeni ve mes'ud bir devir açtı. Filhakika, Sasani-Bizans ve onu takip eden Arap-Bizans mücadelesi bu ülkeyi harap ve perişan bir duruma düşürmüştü. Türk fethi ve Selçuklu devletinin kurulması üzerine bilhassa orta yayla görülmemiş bir gelişmeye mazhar oldu. Bizans devrinde birer sönük kasaba mahiyetinde olan Orta Anadolu şehirleri Selçuklu devrinde içlerinde her türlü faaliyetlerin cereyan ettiği büyük merkezler haline geldi. Daha XII. yüzyılın sonlarında Konya yabancı ziyaretçiler tarafından "muhteşem" ve güzel bir şehir" olarak tasvir edilir. Türkler birçok şehirleri hemen yeniden inşa etmişler ve bazı yeni şehirlerde kurmuşlardır. Bu inşaatta, Türkistan'da olduğu gibi kerpiç ve tuğla, kullanılmıştır. Zamanımızda bile birçok Türkistan şehirleri ile Anadolu şehirleri arasında mevcut olan benzerlik gezginlerin dikkatini çekmiştir. Türkler tarafından yapılan veya geliştirilen şehirlerden birisi olarak bilhassa Aksaray, Konya ile her bakımdan rekabet edecek derecede gelişmiştir. Buraya Azerbaycan'dan âlimler, tacirler ve gaziler celbedilmiştir.

Selçuklu devrinde büyük gelişmeler göstermiş başlıca şehirler şunlardır: Konya (başkent), Aksaray, Ankara, Kayseri, Sivas, Amasya, Tokat, Niğde, Kırşehir, Erzincan, Kastamonu, Antalya. Bu şehirler dinî ve ilmî müesseseler,

saraylar, köşkler ve ticaret hanları ile süslenmişti. Büyük şehirlerde her türlü ticaret emtiasının tacirleri (meselâ şekerciler, ipekçiler) ayrı ayrı hanlarda oturuyorlardı.

Selçuklu idaresi altında bulunan halk, hâkim nüfusu teşkil eden Türkler ile, Rum ve Ermeniler ve az miktarda Süryanilerden meydana gelen Hıristiyanlardı. Hıristiyanlara, Osmanlı devrinde olduğu gibi büyük bir müsamaha gösterilirdi. Bununla ilgili olarak bizzat Hıristiyan tarihlerinde mühim kayıtlar vardır. Yalnız onlar devlet hizmetinde istihdam edilmemişlerdir. Hıristiyanlar bilhassa şehirlerde fazla idiler. Çünkü burada kendilerini daha fazla emniyette hissediyorlardı. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Türkler şehirlerde de ekseriyeti almışlardı. Bahsedilen zamanda büyük şehirlerde şimdi ahi dediğimiz teşkilâtli san'atkâr ve esnafyapan zümreleri görülmeğe başladı. Tanıdığımız en eski ahiler, türkçe veya Müslüman isimleri taşımaktadırlar. Ahiliğin XIV. yüzyılda daha da gelişmiş olduğu ve Türkiye'nin hemen bütün şehirlerinde bulunduğunu biliyoruz.

3 - İktisadi hayat :

Türkiye Selçuklularında ilk para bastıran I. Mes'ud olup (1113-1155), bu para mangır yani bakır para idi. Halefi I. Kılıç-Arslan gümüş para bastırmıştır ki, Selçuklular da bu gümüş paraya, Gök-Türkler gibi, akça diyorlardı. Sonra bu kelimeyi aynı anlamda olarak Osmanlılar da kullanmışlardır. Son zamanlarda II. Kılıç-Arslan'ın altın parası da bulunduğu gibi, oğlu Rükneddin Süleyman Şah'ın da altın para bastırıldığı anlaşılmıştır. Halbuki bugüne kadar, Türkiye Selçuklularında yalnız Alâeddin Keykubad'ın altın para bastırıldığı sanılıyordu. Bu husus, Selçuklu devletinin daha II. Kılıç-Arslan devrinde sağlam iktisadî temellere oturmuş olduğunu gösteren kuvvetli delillerden birisidir.

Selçuklu hükümdarları memleketin iktisadî hayatını geliştirmek için büyük gayretler sarfettiler. Onların Hıristiyanlara bile ekmeleri şartı ile verimli topraklar dağıttıkları ve tohumluk hububat ve ziraat âletleri verdikleri görülmektedir. Anadolu, Türk fethi ile İslâm âlemine dahil olunca coğrafi durumundan ötürü milletlerarası ticarî münasebetlerin başlıca mübadele bölgelerinden birisi haline gelmişti. Onlar bunu farkettiler gibi, ticaretin hazine gelirinin artmasında ne kadar mühim bir âmil olduğunu anlayarak bunu geliştirmek çarelerini aradılar; ticaret erbabını himaye ettiler ve hattâ bu uğurda seferler bile yaptılar. Alâeddin Keykubad'ın 1222 yılında beylerbeyi Hüsameddin Çoban Beyi Kırım'daki Sudak'ın fethine göndermesi bu hususta dikkate değer bir misaldir. Ayrıca devletin birçok ahvalde tacirlerin ziyaa uğrayan mallarını ödediğini biliyoruz. Tüccarın himayesi ve ticaretin gelişmesi hususunda devletin giriştiği pek şayanı dikkat teşebbüslerden birisi de ticaret yollarında kervan saraylar inşa ettirmesidir. Selçuklu kervansarayları, gerek inşa tarzları, gerek gördükleri vazifeler bakımından, dünyanın hiçbir yerinde eşi olmayan eserlerdir. Selçuk devrinin en karakteristik âbideleri olan bu eserler birer kale gibi azametli ve sağlam yapılarıdır. Bunun sebebi ise kervanların eşkiya hücumlarına karşı emniyetlerini sağlamak idi. Bilhassa kervansaraylara ait elimizde bulunan vakfiyelere göre, bu kervan saraylara gelen ticaret kabileleri ücretsiz olarak misafir edilir ve

hayvanlarının da yemleri verilirdi. Bundan başka büyük kervansaraylarda, yolcuların yıkanmalarına tahsis edilmiş hamamlar, ibadet etmeleri için, imami ve müezzini bulunan mescitler olduğu gibi, yolcuların ayak kabıalarını yine ücretsiz olarak tamir eden eskiciler, tabibler ve baytarlar da bulunuyordu. Hattâ yolcuları eğlendirmek için bu kervansaraylardan bazılarında çalgı takımı ile şarkıcılar ve rakkaseler de vardı. Kervansarayların bahsedilen bütün bu hizmetlerini ifa edebilmesi için geniş bir memur ve müstahdem kadrosuna ihtiyaç göstereceği tabiidir. Kervan saraylar sultanlar ve büyük devlet adamları tarafından yaptırılmıştır. Bunların mühim bir meblâğ tutan masrafları tahsis edilen zengin vakıflar ile karşılanıyordu. Bu kervansarayların en muhteşemleri Orta Anadolu'da bulunuyordu. İlk Kervan-saray da her medeni faaliyette olduğu gibi, II. Kılıç-Arslan (1155-1192) tarafından yaptırılmış olup, Aksaray civarında idi. Selçuklu hanedanının bugün halkın hafızasında kalmış biricik hükümdarı olan Alâaddin Keykubad (1220-1237) da, Konya Aksaray arasında (Sultan Hanı yapılışı: 1229) ve Kayseri-Sivas yolu üzerinde (bunun da adı Sultan-Hanı) iki muhteşem kervansaray yaptırmıştır. Selçuklu devlet adamlarından Celâleddin Karatay'ın Kayseri-Elbistan yolu üzerinde yaptırdığı (1240ç1241) kervansaray da bunların en muhteşemlerinden birisidir.

4 - İlim hareketleri :

Yüksek ilimlerin tahsil edildiği yerler olan medreselerin İslâm âleminde ilk şekillerine X. yüzyılda Horasan'da rastgelinir. Fakat medreseler asıl hüviyetlerini büyük Selçuklu devleti veziri Nizam-ül-mülk'ün himmeti ile almışlardır. Bizzat Nizam-ül-mülk 1067'de Bağdat'da ve sonra diğer büyük şehirlerde medreseler kurmuş ve bundan sonra her yerde medreseler açılmış ve bu ilim müessesesi gelişmiştir.

II. Kılıç-Arslan'dan sonra gelen Selçuklu hükümdarlarının hepsi tahsilli insanlar idiler. Memleketin şartları dolayısıyla II. Kılıç-Arslan tahsil görmemiş olmasına rağmen ilim adamlarına son derecede itibar gösterir ve onlara huzurunda münazaralar yaptırırdı. Onun daima yanında bulundurduğu Kemaleddin adlı bir feylezofu vardı. Oğlu Keyhüsrev (öl. 1211)in en yakın dostu ise devrin meşhur âlimlerinden Necmeddin İshak idi. Bu âlime, Keyhusrev'in oğlu İzzeddin Keykâvus da büyük bir hürmet göstermiştir. Keykâvus'un halefi Keykubad ise dirayetliliği kadar da kültürlü bir hükümdar olup, şöhretini duyduğu âlim, şâir ve sanatkârı ısrarla payitahtına davet ederek, onlara ikramlarda bulunur ve âlimler için medreseler ve zaviyeler inşa ederdi. Zamanın Ermeni müverrihi bu hükümdara âlim sıfatını vermektedir. Bu hükümdarın çağdaşı ve tabii olan Erzincan hükümdarı Mengüçük oğlu II. Davud mantık, tabiiyat, ilahiyat, riyaziyat ve nücüm ilmine vâkıf bir insandı. Meşhur tabib ve müverrih Abdullâtif Bağdadi birkaç yıl Davud'un sarayında yaşamış ve eserlerinden bazılarını ona ithaf etmiştir. Selçukluların ilme verdikleri değeri şuradan da anlamak kabildir ki, II. Kılıç-Arslan'dan başlamak üzere hükümdarlar ve devlet ricali tarafından

son zamanlara kadar, şehirlerde hattâ birçok kasabalarda medreseler inşa edilmiştir. San'at tarihi mütehassısları bu medreseleri, başlıca eyvanlı ve kubbeli olmak üzere iki kısma ayırarak tetkik etmektedirler.

Selçuklularda ilk medreseler, siyasî istikrarın teessüsü ile kültür faaliyetlerinin başladığı II. Kılıç-Arslan devrinde kurulmuştur. Kılıç-Arslan'ın selefi I. Mes'ud'un (öl. 1155) herhangi bir medrese inşa ettiği hakkında bilgi yok ise de bu hükümdarın çağdaşı Danişmend hükümdarı Yağı Basan'ın Niksar'da bir medrese yaptırmış olduğunu biliyoruz. Kılıç-Arslan biri Konya ve diğeri Aksaray'da olmak üzere iki medrese yaptırdığı gibi, emirlerinden Altun-Aba'da yine Konya'da bir medrese bina ettirmiştir. Aksaray medreselerinden yetişen âlimler, XIV. yüzyılda Suriye ve Mısır'da bile büyük bir itibar görmüşlerdir. Bundan sonra, az yukarıda işaret edildiği gibi, her tarafta medreseler inşa edilmeye başlanmıştır ki, bunların adları uzun bir liste tutar. Burada bunların en bellibaşlılarından birkaçının adı zikredilmiştir. Konya: Sultaniye medresesi (II. Kılıç-Arslan), Altun-Aba medresesi (1202 de veya daha önce), Sırçalı medrese (1242-1243), İnce Minareli medrese (1252-1253), Karatay medresesi (yapılışı 1251), Atabekiyye medresesi (1251'den sonra); Kayseri: Hunat (Hond) Hatun medresesi (1237-1238); Sahibiye medresesi (1267-1268); Sivas: Gök medrese (1271), Buruciye (1271-1272), Çifte minare medresesi (1271); Kırşehir: Caca oğlu medresesi (1272), Tokat: Gök medrese (1275), Ankara: I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220), Antalya: Ertokuş medresesi. Türkiye medreselerinde, diğer ülkelerde olduğu gibi, başlıca, hadîs, tefsir vefıkıh okutuluyordu.

Selçuklular, tıba da çok ehemmiyet vermişler ve hemen her şehirde daru'ş-şifa, daru'l-âfiye ve daru's-sıhha gibi adlar verilen hastahaneler vücuda getirmişlerdi. Bunlar başlıca Kayseri'de Gevher Nesibe (1205), Sivas'da I. İzzeddin Keykâvus (1217), Konya'da Alâaddin Keykubat, Çankırı'da Atabey Ferruh (1235), Divriği'de Mengüçüklerden Fahreddin Behram Şah'ın kızı Turan Melek (1228), Amasya'da Torumtay (1266), Tokat'ta Muiniddin Pervane (1275) ve Kastamonu'da Pervane oğlu Ali (1272) hastahaneleridir. Bunlar ancak bizce malûm olan hastahanelerdir. Bu hastahanelerin birçoklarında birden fazla tabib bulunduğu anlaşılıyor. Selçuklu Türkiye'sinde tıp tahsili hastahanelerde yapılmakta idi. Ayrıca şehirlerde serbest olarak icrayı tababet eden tabibler de vardı. Yine şehirlerde eczahaneler mevcut olup, bunlarda Hindistan'dan gelmiş tıbbi nebatlar bile bulunuyordu.

Türkiye'de bu devirde de bazı medreselerde heyet ilminin okutulduğu rasat tetkiklerinin yapıldığı tahmin edilmektedir. Bu medreselerden birisi 1272 yılında Kırşehir'de inşa edilmiş olan Cacaoğlu medresesi idi. Selçuklu hükümdarları nücum ilmine büyük bir alâka göstermişlerdir. Bu hanedanın Türkiye'ye gelmemiş olan atası Kutalmış, bir Arap müverrihine göre, bu ilmi mükemmel bir surette tahsil etmişti. II. Kılıç-Arslan, Alâaddin Keykubat ve bu sonuncunun çağdaşı olan Mengüçük hükümdarı II. Davud astrolojiye alâkaları ile tanınmışlardı. Hattâ II. Kılıç-Arslan münecimlere o kadar inanıyordu ki, onların

1286'da Nuh tufanı gibi bir tufanın bütün dünyayı istilâ edeceği ve her tarafı yıkacak ve insanları öldürecek şiddetli kasırgalar çıkacağı şeklindeki sözlerine inanarak yer altında sığınaklar yaptırmıştı.

5 - *Türkiye'de tasavvufun doğuşu:*

Türkiye'de XIII. yüzyılda Muhyiddin İbn al-Arabi'nin vahdet-i vücud felsefesi büyük alâka görmüştür. Bu meşhur süfinin, Konya'da en sevgili talebelerinden Konyalı Sadreddin'in *hankahında* bulunan eserleri vasıtasile düşünceleri yayılmağa başlamış ve hattâ buradan İran'a geçmiştir. Fakat tasavvufun yayılmasında asıl âmil, Moğol istilâsı idi. Bu istilânın Selçuklu Türkiye'sinde yarattığı manevî buhran, Mevlevilik ve Bektaşilik gibi tarikatların kurulmasına ve hattâ Mevlâna ve Yunus Emre'nin mutasavvuf şairler olarak karşımıza çıkmalarına sebep olmuştur. Zikredilen her iki tarikatta da başlıca tasavvufî fikirler, Muhyiddin İbn al-Arabi'den gelmekle beraber Mevlevilik başlıca vasıfları ile İran, Bektaşilik ise Türk kültürünü temsil ediyordu. Daha kuruluşlarından beri her iki tarikat arasında başlayan rekabet adeta iki harsın mücadeleleri mahiyetinde idi. Türk harsının galebesi üzerine Mevlevilik pek gelişemedi. Bu tarikat, işaret edildiği gibi, yabancı bir kültürü temsil ettiği için, ancak münevverler arasında cüzi sayıda bir taraftar bulabilmiş ve bu, son zamanlara kadar böylece devam etmiştir. Türk harsı üzerinde kurulmuş, halkın *ideallerine* ve İslâmın dünyevi gayelerine de bağlı kalmış olan Beştaşilik, cemiyetin muhtelif tabakalarında geniş bir taraftar kitlesini elde ettiği gibi, XIV. yüzyılda Osmanlı hassa ordusunun da resmî tarikatı olmuştur.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'de tasavvuf cereyanlarının çok kuvvetlenmesi ile müteakip asırlarda eşleri görülmeyen iki büyük mutasavvuf şâir yetişmiştir. Bunlardan birisi Mevlâna Gelâleddin (öl. 1273), diğeri de Yunus Emre'dir. Yine bu asırda türkçe söyleyen müelliflerden Ahmed Fakih ve Şeyyad Hamza da şiirlerini tasavvuf vadisinde yazmışlardır.

6 - *Edebi faaliyetler:*

Türkiye Selçuklularının resmi dili arapça ve farsça idi. Bu devrin son zamanlarında dahi türkçenin resmi dil olarak, arapça ve farsçanın yanında yer aldığına dair herhangi bir vesika elimize geçmemiştir. 1277 yılında Konya'ya giren Karaman oğlu Mehmed Bey'in reisliği altında verilen karar, sanıldığı gibi, türkçenin resmî yazı dili olması ile değil, türkçeden başka dil konuşulmaması ile ilgili idi. Konuşulması yasak edilen dilin farsça olduğu muhakkaktır. Bu karar, yalnız Mehmed Bey'in değil, o zaman sayısı epeyce artmış bulunan münevver Türklerin de hissiyatını ifade etmiş olmalıdır. Her ne suretle olursa olsun şurası muhakkaktır ki, bu karar Türk dilinin farsçaya karşı bir tepkisidir. Esasen, bu esnada klâsik Türk edebiyatı da ilk mahsullerini vermeye başlamıştır.

Fars dilinin, daha umumî bir ifadeyle Fars kültürünün Türkiye'de, kuvvetli bir hâkimiyet tesis etmesi, aydınlar, idareciler, sanatkârlar ve tüccarlar arasında İran'dan gelmiş kimselerin pek çok bulunmaları ile de ilgilidir. Bilhassa Moğol

istilâsı bunların sayısını çok daha arttırdı. Hattâ onlar devletin askerî mevki lerini bile ellerine geçirdiler.

II. Kılıç-Arslan'dan itibaren Selçuklu hükümdarlarının ve şehzadelerinin saraylarında farsça şiir söyleyen şairler görülmektedir. Az önce işaret edildiği gibi, bunların mühim bir kısmı İranlı muhacir zümresine mensup kimselerdi. Mamafih daha XII. yüzyılın sonlarında, Ankara'da farsça şiirler yazan şairlerde vardı. İran'ın tanınmış şairleri de Selçuklu sultanlarına ve emirlerine kasideler gönderiyorlar veya onlar adına eserler yazıyorlardı. Selçuklu hükümdarı Rükneddin Süleyman Şah'ın meşhur şair Faryablı Zâhireddin'in gönderdiği bir kasidenin caizesi olarak 20.000 altın, 15 at, 5 katır, beş genç kul ve 5 cariyeye verdiği söyleniyor.

Edebiyat sahasında ilk türkçe eserler XIII. yüzyılda yazılmıştır. Türkiye'de XII. yüzyılda türkçe herhangi bir eser yazıldığına ait bilgi olmadığı gibi, esasen bu, tabii karşılanmalıdır. Çünkü o asırda uzun bir müddet siyasî istikrar teessüs edememiş olduğu gibi, münevver Türklerin adedi de çok değildi. XIII. yüzyılda ise durum değişmiştir. Bu yüzyılda, geçen asrın ikinci yarısının sonlarına doğru açılmaya başlanmış olan medreselerden pek çok kimseler yetişerek bir Türk münevver sınıfı meydana geldiği gibi, Türkistan ve İran'dan da birçok münevver Türk gelmiştir. Mamafih arapça, farsça gibi dilleri de bilen ve bu diller ile yazı yazabilen müellifleri türkçe yazmaya sevkeden asıl büyük âmil muhitin baskısı idi. Daha önce de işaret edildiği gibi, XIII. yüzyılda, Anadolu'daki Türk nüfusu, Moğol istilâsı neticesinde gelen yeni Türk kümeleri ile kahir bir ekseriyete erişmiştir. XIII. yüzyılın ikinci yarısında türkçe yazan başlıca müellifler Şeyyad Hamza, Dehhâni, Sultan Veled ve Yunus Emre'dir. Mevlâna bile belki muhitinin tesiriyle türkçe bazı şiirler söylemiştir. Bunlardan Şeyyad Hamza sofiyane şiirler yazmıştır. Dehhâni ise Türkiye divan edebiyatının en eski mümes-sili kabul edilmektedir. Yunus Emre'ye (1240ç1320) gelince, o herkesce bilindiği gibi, en büyük mutasavvıf Türk şairidir. Yunus Emre aynı zamanda türkçeyi en güzel bir şekilde kullanmış bir sanatkârdır. Şiirleri Türk dilinin en parlak incileri *arasında* sayılmaktadır.,

M u s i k i :

Selçuklu devletlerinde günde beş defa çalman muzika veya bando takımı vardı. Selçuklularda olduğu gibi, Kara Hanlı hakanlarının saray ve ordugâh larında çalınan bandoları vardı.

Selçuklulardaki bando takımı da hâkimiyet alâmetlerinden idi. Bu bando başlıca davul, boru, zurna gibi çalgılardan teşekkül ediyordu. Türklerin İslâm âlemine getirdikleri, boru diğerlerinden ayırd edilmek için, kendi adları ile (yani Türk borusu) vasıflandırılmıştır. Ayrıca, Selçuklu saraylarında musikişinaslar, şarkıcı ve rakkaseler de vardı. Selçuklu sultanları ve devlet ricali eğlenceyi çok seven insanlardı. Bunlar sık sık çalgılı ve rakslı eğlenceler tertib ederlerdi. Bu zamanda musiki ve raksın ne kadar yaygın olduğu şuradan da anlaşılıyor ki, başlıca tarikatlara ve ahilere de musiki ve raks girmişti. Selçuklu Türkiyeesindeki

eğlence ve musikiye düşkünlük, komşu İslâm ülkelerindeki müneccimlere, Anadolu'nun Zühre yıldızının tesiri altında bulunduğu fikrini vermişti.

II. BEYLİKLER DEVRİ TÜRK KÜLTÜRÜ

Türkiye tarihinde beylikler devri XIV. yüzyılın başlarından, XVI. yüzyılın başlarına kadar olan zamanı içine alır. Bu devirde Türkiye "beylikler devri" tâbirinin de ifade ettiği üzere, siyasî bakımdan parçalanmış olup, memleketin her bir bölgesi bir beyliğin, yani küçük bir devletin idaresinde idi. Bu devrin siyasî tarihi, pek çoğu birbirleriyle muasır olmak üzere, ondan fazla beyliğe ait hadiseleri ihtiva etmektedir. Bu vaziyet karşısında, bu devrin tarihine yakından vakıf olmayan bir kimse Türkiye'nin, beylikler devrinde, tarihte birçok misallari görüldüğü gibi, devamlı siyasî mücadelelere sahne teşkil ettiğini ve bundan dolayı da memleketin harap ve halkın perişan ve sefaletle duçar olduğunu düşünmesi mümkündür. Fakat gerçek kat'iyen böyle değildir. Vakıa bu devirde de memlekette bazı şehirlerin yakılıp yıkıldığı, yağmaya maruz kaldığı görülmüş ise de, bu gibi hâdiseler nadiren veya memleket harici bir istilâya uğradığı zamanlarda görülmektedir. Beyliklerin başında bulunan aileler, umumiyetle birbirlerinin hak ve hukukuna riayet göstermişler ve kendi idareleri altındaki yerler ile kanaat etmişlerdir. Hemen bütün beyliklerin hayatına, bunlardan birisi olan Osmanlı devletinin son vermesi bunun en güzel bir delilidir.

Başlıca beylikler şunlardı: Konya bölgesinde Karaman oğulları (yıkılışı: 1483), Beyşehir'de Eşrefoğulları (yıkılışı: 1328), Isparta-Antalya bölgesinde Hamidoğulları (yıkılışı: 1391), Denizli'de İnanç oğulları (yıkılışı: 1368), Muğla bölgesinde Mentеше oğulları (yıkılışı: 1425), Aydın-İzmir bölgesinde Aydın oğulları (yıkılışı: 1405), Manisa bölgesinde Saruhan (yıkılışı: 1410), Balıkesir-Bergama bölgesinde Karesi (yıkılışı: 1336), Eskişehir-Bursa bölgesinde Osmanlı, Kütahya bölgesinde Germiyan (yıkılışı: 1428), Kastamonu bölgesinde Candarlı (yıkılışı: 1461), Maraş bölgesinde Dulkadırlı (1521). Bunlardan başka başşehri Adana olmak üzere Çukurova bölgesinde Ramazanoğulları (yıkılışı: 1608) beyliği vardı. Bu beyliklerin birçoğu Selçukluların sınır bölgesinde veya yeni feth edilmiş olan topraklarda kurulmuştu. Bunların kurucuları ise ekseriyetle Türk göçebe unsuru olan Türkmenler idi. Orta Anadolu'nun Ankara-Aksaray hattının doğusundan Erzurum'a kadar olan yerler, 1336 yılına kadar, İlhanlıların umumî valilerinin idresi altında kalmıştı. 1336 yılında Ebu Said Bahadır Han'ın ölümü ile Moğollar arasında sonu gelmez bir iç mücadelenin başlaması, beylikleri tamamen müstakil bir duruma getirdiği gibi, Türkiye'nin Moğolların işgali altında bulunan yerlerinde de, yeni Türk beyliklerinin kurulmasına sebep olmuştur. Bunlardan birisi, Kayseri-Sivas bölgesinde Uygur Türklerinden Eretna tarafından kurulmuş olan Eretna devletidir. Buna aynı asrın (XIV) ikinci yarısının ortalarından az sonra aynı yerde Türkmen Kadı Burhaneddin devleti halef olduğu gibi, Doğu Anadolu'da da yine Türkmen Kara Koyunlular ve Ak-Koyunlular siyasi faaliyete

geçmişlerdi. Hülâsa XIV. yüzyılda, Batı Türkleri (yani Türkmenler), İslâm alemindeki eski siyasî hâkimiyetlerini yeniden tesis etmek yolunu tutmuşlardır. Timur'un istilâsı beylikler devrinin uzamasında pek mühim bir âmil olmuş ise de Türklüğün siyasî ilerleyişini önliyememiştir. Avrupa'da Osmanlı fetihleri devam ederken Doğu Anadolu ucunda bulunan Kara-Koyunlular, tıpkı Osmanlılar gibi, uçda yani sınır bölgesinde bulunmanın verdiği imtiyaz ile, XV. yüzyılın başlarından itibaren harekete geçerek, İran'ın mühim bir kısmı ile Irak'ı içine alan büyük bir devlet kurmuş ve bunu aynı asrın ikinci yarısında Ak-Koyunlularınki takip etmiştir.

Beyliklerin muntazam bir askeri ve idare teşkilâtı vardı. Bu teşkilât Selçuklu devleti teşkilâtının pek az farkla hemen aynı olduğu için burada ayrıca bahsedilmesine lüzum görülmemiştir.

I - *İçtimai hayat:*

Beylikler devrinde Türkiye'nin etnik yapısı gittikçe kuvvetlenmiş ve bilhassa Orta ve Batı Anadolu bölgelerinde Hıristiyan nüfusu (kitle halinde ihtida hâdiseleri olmadığı halde) asgari bir dereceye düşmüştür. 1520-1530 yıllarına ait Osmanlı vergi nüfusu defterlerine göre, Türkiye'nin Samsun, Kayseri, Mersin hattının batısında kalan (Adalar ve Marmara denizine kadar uzanan) yerlerinde 750.993 Türk vergi nüfusuna karşılık 9.606 gibi pek cüz'î bir Hıristiyan nüfusu vardı ki, bu rakamlar, beylikler devrinde de Hıristiyan nüfusunun çok az olduğunu gösterir. Böyle bir durumda, Hıristiyanların bu bölgelerde Türk kültürünün daimi bir tesiri altında kalarak ana dillerini unutmaları pek tabii idi.

Beylikler devrinde Türkiye, harici tehlikelere daha fazla maruz bir durumda bulunmakla veya mekni kudreti ile mütenasib olarak büyük siyasî hareketler yapamamış olmakla beraber, iktidarın parçalanması memleketin her tarafında, birbirine muvazi kültür faaliyetlerinin cereyan etmesine sebep olmuştur. Beylikler devrinde kültür merkezleri olan başlıca Anadolu şehirlerinin Osmanlı devrinde az bir zaman içinde bu vasıflarını kaybetmiş olduklarını söylersek maksadımızı herhalde daha iyi ifade etmiş oluruz.

Beylikler devrinde Türkiye her bakımdan büyük bir gelişme göstermiş ve Türk halkı bu devrin ikinci yarısında teazzi etmiş bir cemiyet haline gelmiştir; yani medenî bir cemiyette olması gereken her şeye tekâmül yolu ile kavuşmuştu. Beylikler devrinde içtimai yaşayış bakımından Türk cemiyeti, şehirli, köylü ve göçebe olmak üzere başlıca üç kısma ayrılmaktadır. Bu devirde Türkiye şehirleri artık tamamıyla Türk karakterini almışlardır. Tam bir azınlığa düşmüş olan Hıristiyanların ayrı mahallelerde oturdukları görülmektedir. Daha XIV. yüzyılın başlarında bütün Türkiye şehirlerinde ahi adını verdiğimiz kalabalık zümreler vardı. Bunlar Moğol istilâsından önceki rind (cemi runûd) ve ayyârların daha teşkilâtlı ve disiplinli muakkıblarıdır. Şehirlerdeki bütün Türk san'at-kâr ve esnafı bu zümreye dahildi. Ahiler tamamen Türk olup, türkçeden başka bir dil bilmiyorlardı ve türkçe veya müslüman isimleri taşıyorlardı; her şehirde

herbiri bir mesleği temsil etmek üzere kollara ayrılmışlardı; her şubenin bir başı vardı. İbn Batuta ahi adının yalnız bunlara verildiğini söylüyor ki doğru olsa gerektir. Onlar gündüz çalışırlar gece de zaviye denilen yerlerinde toplanarak yemek yerler, türküler söyleyerek rakederlerdi. Ahiler aynı zamanda müsellâh idiler. Bundan dolayı, beyler ahilere riayet ederlerdi. Bunlar, beylerin siyasi kuvvetleri karşısında beledî kuvveti temsil ediyorlardı. Ahilerin başlıca göze çarpan geleneklerinden birisi de son derecede konuk sever olmaları idi. Hattâ bazan bu hususta kolları arasında şiddetli munazaalar çıkardı. Ahiler her ne kadar umumiyetle esnaflık ile meşgul iseler de bu sıfatı taşıyan birçok okumuş kimseler ve hattâ emirler de görülmektedir. Ahilerin, fethedilen memleketlerin medenileşmesinde ve bu arada Rumelinde Türkler tarafından şehir hayatının geliştirilmesinde âmil oldukları muhakkaktır. Bunların, Türkiye şehir esnafı arasında gelenekleri son zamanlara kadar yaşamış ise de, Osmanlı imparatorluğu devrinde muhtelif âmillerin tesiri ile ehemmiyetlerini kaybetmişlerdir.

Köylülere gelince, onlar başlıca çiftçilik ve hayvan yetiştirmekle meşgul oluyorlardı. Selçuklular devrinde olduğu gibi; bu devirde de onların işledikleri toprakların mülkiyeti devlete ait idi. XV. yüzyılın birinci yarısının ortalarında Türkiye'den geçmiş olan batılı bir seyyah Türk köylüsünün çalışkan, dürüst, misafirseven ve kanaatkar olduğunu söylemektedir. Göçebe unsura gelince, bu unsur beylikler devrinin yaratıcısıdır. Yüksek yaylalarda yaşayan bu boy ve oymaklar, Türk halkının daima hayatiniyetini korumasına âmil olmuş ve onun tereddit etmesini önlemiştir. Bu topluluk, Türk cemiyetinin tükenmez bir ihtiyat kaynağı olmuştur. Onların kadınları bile Amazonlar gibi, mükemmel savaşçı idiler.

2 - İktisadi durum:

Türkiye'nin beylikler devrindeki iktisadî durumu, çok iyi idi. Daha XIV. yüzyılın birinci yarısının ortalarında bu memleketteki bolluk ve ucuzluk yabancıların hayret ve gıptalarını çekmiştir. Bir asır sonra Türkiye'den geçen batılı bir seyyah da bu memleketi müreffeh ve mes'ut bir halde görmüştü. Bol ve o nisbette ucuz olan maddeler, hububat, meyve ve et idi. Başlıca sanayi maddeleri de memlekette imal ediliyordu. Ticaret faaliyetleri beylikler devrinde de canlı idi. Türkiye, Selçuklu devrinde olduğu üzere bu devirde de, milletler arası ticarete mübadele merkezi rolünü oynamakta devam ettiği gibi, doğrudan doğruya birçok memleketlere mal da ihraç ediyordu. Türkiye'nin ticarî münasebetlerde bulunduğu başlıca ülkeler, İran, Suriye, Mısır ile Ceneviz, Venedik ve Floransa gibi, İtalya devletleri idi. Başlıca ihraç maddeleri şunlardı: hububat ve meyva (Mısır, Suriye), koyun ve atlar (Suriye, Mısır ve İtalya). Türkiye'de, bilhassa Orta Anadolu'da ve Çukurova'da Türk göçebe unsuru tarafından yetiştirilen atlar, İslâm memleketlerinde çok meşhurdu. Avrupa'ya da ihraç edilen bu atlar, muhtelif sebepler ile son asırlarda nesli bozularak kıymetten düşmüştür. Diğer ihraç maddeleri arasında pamuk, ipek, hah, kilim, kumaşlar ve sahtiyan da zikredilebilir.

X. yüzyılda göçebe Türkler keçeyi en iyi imal eden kavim olarak vasıflanıyorlar. Halktan bir kısmının elbiseleri, yaygıları keçeden olduğu gibi değirmi

çadırlarını da bundan yapıyorlardı. Türk çadırları İslâm ülkelerinde çok meşhur olup, Peygamber'in bile Türk çadırı olduğu söylenmektedir. Bu çadırlarda 15-20 kişi rahatça oturabilmekte idi.

XIII. yüzyılda Türkiye'nin hah ve kilimleri çok ünlü idi. Bu halı ve kilimleri bilhassa Türkmenler imal etmekte olup, Mısır ve Suriye, Irak gibi İslâm memleketlerine ihraç ediliyordu. XIV. yüzyılda Mısır'da gayet kıymetli olan bir kumaş nev'i vardı ki, buna "Türk kumaşı" deniliyordu.

Beylikler devrinde, Türkiye Türklerinin kıyafetleri Türkistan Türklerinin-kine benziyordu. Halk kızıl renkte börk giymekte idi. Ak-börk giymek modasını XIII. yüzyılda uçlardaki Türkmen beylerinden Mehmed Bey çıkarmış ve ondan sonra diğer beyler de Ak-börk giymişlerdir. Ancak hükümdarlar başlarına güzel görünüşlü ve kıvrımlı sarık sarmakta idiler. Ayakkabı olarak umumiyetle sokman ve edik denilen Türkmen çizmeleri giyiliyordu. Ekseriyetle sarı ve kırmızı renkte olan bu çizmeleri giymek köylü ve göçebe kadınlar arasında bile yaygındı. XVII. yüzyılın ikinci yarısında dahi Anadolu'daki Türk kadınları arasında çizme giyiliyordu.

3 - İlmî ve edebî faaliyetler:

Beyliklerin başında bulunan hükümdarların birçoğu ilim ve edebiyata yakından vukufı olduğu gibi, onlardan bazıları da doğrudan doğruya ilim ile iştigal ederek birçok eserler yazmışlardır. Bu keyfiyet ve daha mühim olarak da her bölgede bir hükümdar bulunması, ilmî hareketlerin artmasına ve memleket sathına yayılmasına âmil olmuştur. Bu devirde yalnız büyük şehirlerde değil, kasabalarda ve hattâ bazı köylerde bile medresleer kurulmuştu. Bunlar o kadar çoktu ki bir liste vermek imkânsızdır.

Beylikler devrinde, tıbbâ dair yazılan eserler dikkati çekecek kadar fazladır. Bu devrin en büyük tabiblerinden Konyalı Hacı Paşa (öl. 1417) bu konuda türkçe ve arabça olmak üzere birçok eser yazmıştır.

Beylikler devrinde, türkçe ilim ve edebiyat dili olduktan başka, resmî dil olmak mevkiini de kazandı ve gittikçe bu mevki kuvvetlendi. Osmanlı beyliğinde daha Orhan Bey'den itibaren, türkçenin resmî dil olarak kullanıldığı görülüyor. Bu devirde bir taraftan arabça ve farsçadan tercümeler yapılırken diğer taraftan da telif eserler vücuda getiriliyordu. Beylikler devrinin edebî türkçesi, türkçe sözlerin çokluğu ve ifadenin tabiiliği ile Osmanlı devri türkçesinden ayrılır. Eserlerin türkçe yazılmasında muhitin ve bu arada bilhassa hükümdarların ve onların ricalinin teşvikleri başlıca âmil olmuştur. XIV. yüzyılda en büyük şairler Gülşehri (XIV. yüzyılın birinci yarısı) Nesimi (öl. 1404) ve Ahmedî (1335-1412) idiler.

Beylikler devri aynı zamanda millî duyguların canlı bir şekilde yaşatıldığı bir devirdir. Selçuklu Oğuz Türkleri Anadolu'ya gelirken bozkurt destanını da beraberlerinde getirmişlerdi. Fakat bu destan o zaman yazılmamıştır. Moğol istilâsı yüzünden Türkiye'ye gelen Oğuzlar ise eski yurtlarında cereyan etmiş bir takım hâdiselere dair hâtıraları da getirdiler. Bu hâtıralar XIII. yüzyılın

son veya XIV. yüzyılın başlarında yazıldı; bunların yazıldığı yer kesin olarak bilinmiyorsa da Doğu Anadolu olması muhtemeldir. Dede Korkut destanları adını verdiğimiz bu destanlar kahramanlık destanları olup, kahramanları da Türkistan'daki Oğuz elinin beyleridir. Dede Korkut destanları Türkiye Türklerinin kendi dillerinde yazılmış biricik millî destanlarıdır. Bunlar daha ilk zamanlardan itibaren her yerde büyük bir alâka görmüştür. Bu destanları, kopuz denilen sazları refakatında ozanlar anlatırlardı. Ozanlık bilhassa bu destanları anlatmak için yaygın bir meslek haline gelmişti. Ozanlar yalnız Türkiye'de değil, Mısır Türk Memlûkleri ve İlhanlılar katında da büyük bir itibar kazanmışlardı. Ozanlar, bir müddet sonra Bursa ve Edirne sarayında da göründüler. XV. yüzyılda batılı bir gezgin, Güney Anadolu'da olduğu gibi, II. Murad'ın Edirne'deki sarayında da bu destanları okuyan ozanlar görmüştü. XV. yüzyılda, başlıca Türkmen devletlerinde ataları olan Oğuzlara ait hâtıralara büyük bir değer veriliyordu. Bu hususta Osmanlı hanedanı, Doğu Anadolu ve İran'a hâkim olan Kara-Koyunlular ve Ak-Koyunlulardan geri kalmamış, belki onlardan daha ileriye gitmiştir. II. Murad, ilk defa olarak paralarına ve silâhlara Oğuz Kayı boyunun damgasını koydurduğu gibi, Oğuz Han ve Oğuzlardan bahseden mühim bir eseri de türkçeye tercüme ettirmişti. Fatih'in ise torunlarından birisine Oğuz Han, öbürüne Korkut (Dede Korkut'dan) adları verilmişti. Müverrihlerde de, Osmanlı tarihinden önce Oğuz Han ve oğullarından ve Selçuklulardan bahsetmek suretile milli bir tarih görüşü uyanmıştı. XV. yüzyılda, millî hisler ve kavmi şuur o kadar kuvvetli idi ki, bunların akisleri dini eserlerde bile görülmektedir.

Beylikler devrinde Türkiye'de pek çok içtimaî eserler vücuda getirilmişti. Bu devirde inşa edilmiş olan cami, medrese, mektep, imaret, han, hamam, köprü, çeşme, su yolu ve zaviyelerden her birinin aded itibarile binden fazla olduğu söylenmektedir ki, buna hayret etmemelidir. Çünkü, yukarıda belirtildiği gibi, maddeten ve manen kuvvetli olan beylikler devri Türk cemiyetinin bu eserleri meydana getirmesi tabî idi.

III. OSMANLI DEVRİNDE TÜRK KÜLTÜRÜ

Osmanlı beyliği Türk-Bizans sınırında yaşayan bir Türkmen boyu tarafından kurulmuştu. Ülkesinin coğrafi durumu, Bizans'ın pek zayıf bir halde bulunması ve Osmanlı beylerinin kabiliyetli kimseler olmaları, bu beyliği XIV. yüzyılın sonlarında İslâm âleminin en kuvvetli devletlerinden birisi haline getirmişti. Osmanlı tarihinde dikkate şayan olan hususlardan birisi şudur ki, Osmanlılar haricî başarılar kazandıkça Anadolu'da da yeni topraklar ve Türk kitleleri elde ediyorlar ve bunlar da harici başarılarının devamını ve artmasını sağlıyordu. Timur'un hücumu Osmanlı devletini yıkmadı ise de onun için ağır bir darbe oldu. Timur tarafından diriltelen beyliklerin tekrar ortadan kaldırılmaları işi ancak 1485'de ikmal edilebildi. Osmanlı devleti XV. yüzyılın ikinci yarısında Fatih'in başarıları ile yeniden İslâm âleminin en kuvvetli devletlerinden birisi haline geldi. Osmanlı ordusunun teknik üstünlüğü, bu devirde İslâm devletlerince de hissedilmeye başlanmıştı. Fakat başta liyakatli bir hükümdar olma-

yınca bu ordunun kendisinden bekleneni yapması mümkün olamıyordu. Nitekim Bayezid devri buna bir misal olarak gösterilebilir. Buna karşılık Yavuz Selim gibi dirayetli bir hükümdar aynı ordu ile, zaferden zafere koşan Safevi hükümdarı Şah İsmail'i ağır bir şekilde yenerek Türkiye'yi tehdit etmekte olan şilik tehlikesini bertaraf ettiği gibi, asırlarca İslâm'ın en kuvvetli devleti sayılan Memlûkleri de bir seferde ortadan kaldırmıştı. Yavuz Selim'in bu zaferleri Osmanlı devletine Doğu Anadolu'nun mühim bir kısmı ile Suriye ve Mısır'ı kazandırmış, Medine ve Mekke gibi mukaddes yerler de Türk hâkimiyeti altına girmişti. Yavuz'un halefi olan Kanunî Süleyman devri (1620-1566) Osmanlı İmparatorluğunun en parlak devridir. Bu devirde imparatorluk yeni elde ettiği topraklar ile Viyana önlerinden Basra körfezine, Kırım'dan Habeşistan'a kadar yayılmış ve Kuzey Afrika memleketleri de Türk topraklarına katılmıştı. Bu devirde geniş imparatorluğun mükemmel bir şekilde kanunları yapılmış olduğundan Türkler bu büyük hükümdarlarına Kanunî lâkabını vermişler ve devrini, haklı olarak, tarihlerinin en haşmetli zamanı olarak kabul etmişlerdir. Avrupalılar ise bu Türk hükümdarına Muhteşem Süleyman demişlerdir.

Kanunî Süleyman'dan sonra imparatorluk yüz yıldan fazla bir müddet bu hükümdar zamanında ulaştığı sınırları korumuş ve hattâ bazı ufak tefek toprak kazançları olmuş ise de eski kudret ve haşmetini zamanla kaybetmeye başlamıştır. Bilhassa iktisadî sebepler neticesinde, anavatan Anadolu'da çıkan sonu gelmez ayaklanmalar, devletin bünyesine arız olan zaafı açıkça meydana koymuştu. İmparatorluğun, askerlik alanındaki Avrupa'da kaydedilen gelişmeleri bile takib etmemesi, 1683 yılındaki Viyana kuşatması yüzünden Avusturya ve müttefikleri ile yaptığı savaşlarda yenilmesinde ve ilk defa olarak mühim arazi kayıplarına uğramasında şüphesiz mühim bir âmil olmuştur. Bu mağlûbiyetten sonra da, devlet, kaybettiği toprakları elde etmek emelinden vazgeçmemiş ancak bu uğurda açtığı bir savaşı da kaybettikten sonra hakiki durumu anlamıştır.

XVIII. yüzyılın ortalarında Osmanlı devleti bizzat bir devlet ricali tarafından gayet doğru olarak pençeleri kopmuş ihtiyar bir arslana benzetilmişti. Fakat, bu arslanı gençleştirecek iksirin ne olduğu bir türlü anlaşılammıştır. Ordunun islâhı ile her şeyin düzeleceği sanılıyordu ki, müteakip nesillerin düşüncesi de bundan pek farklı değildi. Bunu iyice ifade edebilmek için Türkiye'de, üniversitenin imparatorluğun yıkılmasından kısa bir zaman önce açıldığını kaydetmek kâfidir. Fakat bütün bunlara rağmen, çok şerefli bir tarihe, eski ve zengin bir kültüre ve köklü geleneklere sahip bir cemiyetin yüzyıllar boyunca mücadele ettiği bir başka âlemin medeniyetine ait müesseseleri kolayca kabul etmesi mümkün olmuyordu. Bilhassa zamanla gittikçe kuvvetlenen dinî hisler, şanlı mazinin husule getirdiği gurur, cemiyetin Avrupa'dan muhtaç olduğu yeni unsur ve müesseseleri almasına mani olan başlıca engeller idi. Eski İranlılar da, medeni Yunan ve Roma âlemleri ile 1000 yıldan fazla komşuluk ettiği halde onlardan esaslı tek bir unsur alamamıştı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında bazı Türk münevverleri, geriliğin başlıca sebebini devletin idare tarzında görerek demokratik bir nizamın kurulmasına

çalışmışlardır. Neticede bu fikir galip gelmiş ve Türkiye'de meşrutî bir idare kurulmuştu (1876). Fakat bu rejim felâketle neticelenecek bir harbin içinde sona erdi. Demokratik nizam 32 yıl sonra (1908) yeniden iktidara hâkim oldu ise de, imparatorluğun az sonra batmasını önleyemedi.

1 - Devlet teşkilâtı :

Osmanlı devleti, haklı olarak büyüklüğü, ihtişamı ve medeniyeti ile eskiden beri Roma imparatorluğu ile mukayese edilmiştir. Bu imparatorluk, aynı zamanda, ikisi Araplar ve ikisi de Türkler tarafından kurulmuş olan dört İslâm imparatorluğunun en uzun ömürlüsü olmuştur. Bu devletin askeri ve idari teşkilâtı, içtimai ve harsi müesseseleri Selçuklular ve kısmen de İlhanlılardan gelmekte idi. Bizans'ın Osmanlı devletinin müesseseleri üzerinde herhangi bir tesiri bahis konusu değildir. Çünkü ,Osmanlılar, zengin Selçuklu medeniyetinin varisleri olarak Bizans'dan herhangi bir şey almak ihtiyacını duymamışlardır. Fazla olarak, Bizans ayrı bir dini âlemin mümessili, Türklerin daima mücadele ettiği bir devlet olduğu gibi, kültürü de, Selçuklularınkinden yüksek değil idi.

Osmanlı devleti mükemmel bir askeri ve idari teşkilâta sahip bulunuyordu. Bu teşkilât, XVI. yüzyılda, modern devletlerin teşkilâtları derecesinde muntazam ve mürekkebe bir manzara arz etmektedir. Bunu iyice anlamak için, binlerce defter ve yüzbinlerce vesikayı muhtevi bulunan Osmanlı arşivini görmek elverir. Bu devlet, geniş imparatorluğunun en hücre köşesindeki küçük bir hisarda bulunan askerinin ve malzemesinin mikdarını bildiği gibi, en küçük bir köyde yaşayan kimselerin de ne işle meşgul oldukları kendisince malûmdur. Bunu vakit, vakit yaptığı vergi ve arazi nüfus tahrirleri ile daimî bir surette kontrol altında tutuyordu. Bugün XV. ve XVI. yüzyıllara ait olmak üzere, bu vergi ve arazi nüfusu tahrir defterinden 1000'den fazlası mevcuttur. Anlaşıldığına göre XVI. yüzyılın birinci yarısında Anadolu'da takriben 4,5-5 milyon nüfus olup, bunun ezici çoğunluğunu Türkler teşkil ediyordu. Asrın sonlarında bu nüfusun artmış olduğu görülüyor.

Ateşli silâhlar ile techiz edilmiş olan Osmanlı ordusu İslâm âlemine yeni bir savaş tarzı getirdi ki, meşhur Babur hatıratında Hindistan'ın fethindeki zaferlerini, Osmanlı muharebe tarzı ile kazandığını söyler. Safeviler, kendi ordularını Osmanlı ordusundan aldıkları birçok müesseseler ile yeniden tanzim etmişlerdi. Esasen gerek İran'da, gerek Hindistan'da tüfenkçi bir Osmanlı Türk erinin çok değeri vardı.

Osmanlı imparatorluğu, idaresi altında bulunan bölgelerin hususiyetlerini gözönüne alarak bu bölgelerden her biri için kanunnâmeler vücuda getirmişti ki, bunlara Osmanlı devletinin en orijinal eserleri nazarı ile bakılmaktadır.

XVI. yüzyılda medeni üstünlük, diğer İslâm ülkelerinden Türkiye'ye geçmişti. Bunu bu ülkelerden gelen müellifler de görmekte idiler. Siyasî başarıların da gösterdiği gibi, XVI. yüzyılda Türk cemiyeti maddeten ve manen kuvvetli bir durumda idi ki, bu Selçuklular devrinde başlayan devamlı bir gelişmenin neticesi idi. Bu esnada milletlerarası ticaret yollarının denizlere intikal

etmiş olmasının tesiri bir anda değil, fakat tedrici bir surette hissedilmişti. Buna karşılık, XVI. yüzyılın başlarından itibaren şiilğin İran'da hâkim olması yüzünden Osmanlı ülkesi ile Orta Asya ve Hindistan arasındaki her türlü münasebetleri asgarî bir hadde inmişti. Şah İsmail'in, Türkiyeli Şîî Türkleri etrafına topluyarak Safevi devletini kurması, aynı zamanda yüz binlerce Türk'ün Anadolu'dan İran'a gitmesine de sebep olmuştur.

Anadolu'nun Osmanlı devrinde ana vatan olarak, imparatorluğun en mamur ülkesi halinde bulunduğunu düşünmek tabiidir. Fakat devlete karşı en büyük ayaklanmalar bu ülkeden çıkmıştır ki, bunda kötü bir idarenin büyük bir payı vardır. Bilhassa devşirme ocağının gelişmesi, XVII. yüzyılın başlarından itibaren uzun bir zaman devam eden Celâli isyanlarında mühim bir âmil olmuştur. İşte, meşhur destan kahramanı Köroğlu bu Celâlilerden birisi, Bolu beyi de bir Osmanlı sancak beyi idi. Celâli ayaklanmaları, Anadolu'nun en gürbüz unsurunu mahvettiği ve halkın perişan olmasına, geniş ölçüde dağılmasına, yer değiştirmelerine ve memleketin harabisine sebep olduğu gibi, devleti de yıpratmıştı. Adı geçen asırdan itibaren Anadolu, harab, nüfusu azalmış ve halkı yoksullaşmış kapalı bir ülke haline geldi ve bu keyfiyet, onun her bakımdan gerilemesine sebep oldu.

Rumeli'ye gelince, bu bölgede Anadolu'nun aksine olarak coğrafi mevkii icabı gerek Müslüman, gerek Hıristiyan halk mamur ve müreffeh bir hayat sürmüştür. Yapılan araştırmalar neticesinde, Türklerin Balkan memleketlerine müterakki bir şehir hayatı götördükleri anlaşılmıştır. Balkan milletlerinin dillerine geçmiş olan türkçe sözlerin pek mühim bir kısmı medenî hayat ile ilgilidir. Bu arada Türk âdetleri, Türk yemekleri, Türk giyimi tarzı ve Türklere ait silâhlar ve eşyalar bu memleketlere kuvvetle yerleşmiş ve bunlardan bazıları Polonya'ya kadar yayılmıştı.

Yukarıda da işaret edildiği gibi, XVI. yüzyılda, Türk cemiyeti manen çok kuvvetli idi. Büyük işler başarmış her cemiyette olduğu gibi, bu asır Türk cemiyetinde de kuvvetli bir disiplin ruhu vardı. Balkan kavimleri arasındaki "Türk sözü" doğruluk ve vadi ifa etmenin bir ifadesi mânasını kazanmıştı. Bu manevî kuvvet, imparatorluğun inhitat zamanlarında bile tamamen kaybolmamıştı. XVI. yüzyılda, bizzat Osmanlı sarayında, matem alâmeti olarak karalar giymek ve saire gibi, pek eski Türk gelenekleri yaşıyordu. Beylikler devrinde kuvvetli bir meslek halinde gördüğümüz ve bilhassa Dede Korkut destanları okuyan ozanlar bu asırda da mevcudiyetlerini muhafaza etmişlerdir. Bunlara bu asırda Macaristan serhadlerinde bile rastgelinmektedir. Kopuzun doğu Avrupa kavimlerine geçmesinde onların mühim bir rolü olmuş olabilir. Ertesi yüzyılda ise ozanların yerini, mahallî şiirler söyleyen âşıklar almıştı. Bu asırda, medreselerin çoğalarak kuvvetlenmesiyle, kavmi şuur kaybolmağa ve yerini ümmetçilik ruhu almaya başlamış ve bu ruh köylere kadar yayılmıştır.

2 - İlim hareketleri;

Osmanlı devleti daha kurulduğu andan itibaren ihtiyacı olan devrin ilim adamları ile idare adamlarını, şair ve edibleri, sanatkârları başlıca Karaman ve

Germiyan ükelerinden temin etmiştir. Osmanlı askeri, idari ve kültür müesseseleri bahsedilen bu iki memleketin elemanları tarafından kurulmuştur ki, bunu tabii bulmak lâzımdır. Daha Osman Bey zamanında Şeyh Edebâli, Dursun Fakih ve Molla Rüstem ile başlayan Karaman tesiri XVI. yüzyıla kadar devam etmiştir. Osmanlı devletinde ilk medrese Orhan Bey tarafından 1331 yılında İznik'te kurulmuştur. Bundan sonra Bursa, Edirne ve diğer şehirlerde de medreseler kurulmuştur. İstanbul'un Osmanlı devletinin hükümet merkezi olması üzerine bu şehirde büyük medreseler inşa edilmişti. Bu medreseler arasında Fatih Sultan Mehmed (1450-1482) ve Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) tarafından yaptırılan medreseler bilhassa zikre şayandır. Bu iki medrese yalnız Türkiye'nin değil, İslâm âleminin de en yüksek ilim müesseseleri idiler. XVI. yüzyılda Türkiye'de ilk-orta ve yüksek tahsillerin yapıldığı müesseseler pek çoğalmıştır. Bu yüzyılda Türkiye'yi ziyaret etmiş olan bir Fransız seyahatçisinin Türkiye'de ilk tahsilin köylere kadar yayılmış olduğu hakkındaki sözlerini müba lâğalı saymamalıdır. Köylerde, dağlık ve hücre yerlerde bile medreselerin kurulmuş olduğu görülmektedir. Mimar Sinan'ın inşa ettiği eserler arasında 50 medrese vardı. Sadece bu rakam Avrupalı bir gezginin XVI. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'de seksen dokuz medresenin bulunduğu hakkındaki sözlerinin doğru olmadığını göstermeye kâfidir. Osmanlı medreselerinin de, diğer İslâm memleketlerindeki medreselerde olduğu gibi arapça, mantık, feraiz (miras hukuku), fıkıh, hadîs, tefsir ve kelâm (İslâm felsefesi), belagat (Arap edebiyatı) dersleri okutulurdu.

Medreselerden bahsetmişken kütüphanelere de temas etmek yerinde olacaktır. Osmanlı devrinden önce Türkiye'de kütüphaneler diğer İslâm memleketlerinde olduğu gibi, hususî mahiyette idi. Yani, hükümdar, emir veya âlimlerin hususi kütüphaneleri olduğu gibi, cami ve medreselerin de kütüphaneleri vardı. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'da büyük medresesinin yanında bir de kütüphane yaptırmıştı. Bu kütüphanenin günde altı akçe alan bir müdürü ile, müderris ve talebelere ödünç kitap veren bir memuru vardı. Osmanlı vezirlerinden Çoban Mustafa Paşa da 1521 yılında Gebze'de yaptırdığı cami, imaret ve medresesinin yanında iki kütüphane vücuda getirmişti. Bu medrese kütüphanelerinden başka sadece talebelerin değil herkesin faydalanacağı kütüphaneler de tesis edilmişti. Bu maksatla Fatih, Eyyüb camii içinde bir kütüphane tesis etmiş olduğu gibi, II. Murad devrinin meşhur Türk asilzadesi Timurtaşpaşa oğlu Umur Bey de Bursa'daki camii yanında bir kütüphane kurmuştu. Bundan sonra Gedik Ahmed Paşa ve Müftüzade Ahmed Paşa gibi, devlet ricali ve kumandanlar da bu mahiyette kütüphaneler vücuda getirmişlerdir. XVIII. yüzyıldan itibaren bilhassa Padişah I. Mahmud'un gayretleri ile, müteaddit umumî kütüphaneler ihdas edilmiştir. Bununla beraber, Osmanlı devletinde de hususî kütüphaneler eski ehem miyetlerini kuvvetle devam ettirmişlerdir. Bu cümleden olarak ünlü âlim Molla Fenari'nin hususi kütüphanesinde on bin cild kitap olduğunu ve II. Bayezid'in oğullarından şehzade Korkud'un deve katarları ile taşınan muazzam bir kütüp-

hanesi bulunduğunu biliyoruz. II. Bayezid ve I. Selim devrinin ünlü âlimlerinden Müeyyedzade Abdurrahman Efendi'nin de çoğu nadir eserler olmak üzere yedi bin ciltlik bir kütüphanesi vardı.

İznik'te ilk Osmanlı medresesinin inşası bitince müderrisliğine Kayserili Davud (öl. 1335) getirilmişti. Kayserili Davud Mısır'da tahsil etmiş hem nakli, hem de aklı ilimlerde tam bir ihtisasa sahip olmuştu. Muhyiddin İbn al-Arabi'nin Fusus ül-Hikem adlı eserine yazdığı bir şerh, tasavvufun Osmanlı ülkesinde yayılmasında âmil olmuştur. Müellifin bu eseri İran ve Hindistan'da da tanınmış ve geçen asırda İran'da basılmıştır. İznik, bir ilim şehri olarak ehemmiyetini XV. yüzyılda da muhafaza etmiş ve bu yüzden şehre "âlimler yuvası" sıfatı verilmiştir. İznik medresesinin yetiştirdiği meşhur âlimlerden birisi de Şemseddin Mehmed Molla Fenari idi (1350-1431).

Karamanlı olan Molla Fenari değerli bir ilim adamı olarak Mısır'da ve Suriye'de de büyük bir şöhrete sahip idi. Aynı zamanda Türkiye'de ilmî bir mektep tesis etmesi bakımından da bu zatın Türk ilim tarihinde müstesna bir mevki vardır. Molla Fenari'ye gelinceye kadar, Türk ilim adamları tahsillerini ilerletmek maksadile Mısır, Suriye ve İran'a gidiyorlardı. Fakat, bu âlim sayesinde Türkiye'de okumak suretile diğer İslâm memleketlerinde de takdir görmüş birçok ilim adamları yetişmiştir. Hepsî Türk asıllı olan bu âlimlerin en tanınmışları Hızır Bey (öl. 1459), Hocazâde (öl. 1488), Molla Hüsrev (öl. 1480), Hızır Bey'in oğlu Sinan Paşa (öl. 1486), Molla Lütfi (öl. 1495), Zenbilli Ali Efendi (öl. 1525) ve Kemalpaşazâde'dir (öl. 1536). Bunlardan Hızır Bey, bir çok ilim adamı yetiştirmiştir. Hocazâde'ye gelince, onun Gazali'nin Tehafüt'ü hakkında yazdığı eseri pek meşhurdur; şöhreti İran ve Orta Asya'ya yayılmıştı. Molla Hüsrev fıkıh da büyük bir âlim olup zamanın Ebû Hanife'si sayılıyordu. Eserleri yalnız ilmî bakımdan değil Türk dili için de mühim olan Sinan Paşa babası gibi pek çok talebe yetiştirmiştir. Bunlardan birisi olan Molla Lütfi mantık ve kelâm üzerinde kıymetli şerhler yazmış olup, riyaziyat ve heyet üzerinde de çalışmıştır. Bu âlim tenkitçi bir mizaca ve serbest bir düşünceye sahip olduğundan düşmanlarının tahrik ve faaliyetleri neticesinde 1495 yılında idam edilmiştir. Talebesi İbn Kemal ise İslâm âleminin yetiştirdiği en büyük âlimlerden biridir. Her konuda yazılmış olan eserlerinin yekünü üçyüzü bulmaktadır. Bu isimlere, XVI. yüzyılın değerli ilim adamlarından, bilhassa Osmanlı âlimlerinin hal tercümelerinden bahseden kitabı ve ilimlerin tasnif ve konularına dair eseri ile tanınmış olan Taşköprüzâde'yi (öl. 1560), Türkçede ilk ahlâk kitabını yazmış olan Kınalızâde'yi (öl. 1581) ve tefsirde büyük bir bilgin olan Ebussuud Efendi'yi (1574) ilâve edebiliriz.

Osmanlı devrindeki büyük âlimlerden birisi de Kâtip Çelebi olup, XVII. yüzyılda yaşamıştır (öl. 1658). Kâtip Çelebi'nin meydana getirdiği eserlerin mühim bir kısmı orijinaldir. O, zamanında müsbet ilimlere karşı olan ilgisizlikten acı acı şikâyet eder. Kendisi Avrupa'da yazılmış eserlerin ehemmiyetini takdir etmiş ve onlardan en fazla faydalanmış bir müelliftir. Türlü konularda 14.500

kitaptan bahseden bibliyografik eseri bu konuda İslâm âleminde yazılmış en mühim eserdir.

Türkiye'de türkçe, tarihe dair ilk eser, XIV. yüzyılın ortalarında yazılmıştır. Osmanlı tarihi hakkında en eski türkçe eser ise XV. yüzyılın başlarında Şair Ahmedî tarafından meydana getirilen manzum bir tarihtir. Aynı asrın ikinci yarısında Osmanlı tarihçiliği mühim bir gelişme göstermiş ve bu devirde Osmanlı tarihi ile ilgili bir çok eser yazılmıştır. Bunlar arasında Aşıkpaşazâde ve Neşri tarihleri zikre sayandır. XVI. yüzyılda bu sahada da ilerlemeler kaydedilerek pek çok eserler yazılmıştır. Bunlardan Kemalpaşazâde'nin henüz bir cildi basılmış bulunan mufassal Osmanlı tarihi mühimdir. Kemalpaşazâde Anadolu'nun anavatan olarak arz ettiği ehemmiyeti, ilk defa vukufu izah eden bir müelliftir. Asrın sonlarında yazılmış olan Âli'nin tarihi ise bilhassa ilim ve kültür tarihi bakımından önemlidir. Osmanlı tarihçileri arasında büyük şöhretleri olan iki müverrih XVII. yüzyılın sonlarında yaşamışlardır. Bunlardan birisi Münecimbaşı Ahmed Efendi'dir (öl. 1702). Münecimbaşı orijinal kaynaklara dayanarak bir umumi tarih yazmıştır ki, bu kitabın İslâm tarihi bakımından bugün Şark ve Garp müelliflerinin ellerinden düşürmedikleri değerli bir eserdir. Diğer müverrih ise Mustafa Naima Efendi olup (öl. 1716) tarihi, Osmanlı tarih edebiyatının en güzel eseri sayılmaktadır.

Osmanlılarda orijinal coğrafya eserleri ancak XVI. yüzyılda yazılmıştır. Bunların en kıymetlisi Piri Reis'in (öl. 1555) deniz coğrafyacılığına ait eseridir. Bu eserdeki bilgilerin mühim bir kısmı müellifin müşahedelerine dayanmaktadır. Eserde ayrıca birçok haritalar vardır ki, bunların o zamandaki Avrupa haritalarından daha mükemmel olduğu mütehassıslar tarafından ifade edilmektedir. Ayrıca Piri Reis'in Amerika'ya dair de bir haritası vardır. Deniz coğrafyacılığına ait ikinci eser, diğer bir Türk amirali olan Seydi Ali Reis tarafından yazılmıştır. Bu eser, müellifin gayet iyi bildiği Hind okyanusu ile Kızıl deniz hakkında mühim bilgileri ihtiva etmektedir. Kâtip Çelebi'nin telifi olan Cihannüma'da kıymetli bir eserdir. Bu eserde, Anadolu, Suriye, Irak, Mısır ve Rumeli hakkında, hiçbir yerde olmayan pek çok bilgiler bulunmaktadır.

Osmanlı devrinde ilk hastahâne Yıldırım Bayezid tarafından Bursa'da yaptırılmıştır. Fatih Sultan Mehmed İstanbul'da meşhur medreselerini yaptırdıktan sonra bir de hastahâne vücuda getirmişti. 1470 yılında açılan bu hastahane, iki tabib, yardımcıları, bir cerrah, bir göz hekimi ve bir de eczacı bulunuyordu. İkinci mühim hastahaneyi Fatih'in oğlu II. Bayezid Edirne'de yaptırmıştır. Bu hastahanenin yanında bir de tıp medresesi vardır. Bu hastahane üç tabib, iki göz hekimi ve iki cerrah çalışıyordu. Meşhur seyyah Evliya Çelebi, bu hastahane bazı hastaların musiki ile tedavi edildiklerini söylemektedir. XVI. yüzyılda İstanbul'da üç hastahâne yaptırılmıştı. Bunlardan birisi, Kanuni'nin sevgili zevcesi Hürrem Sultan (yapılışı: 1539), diğeri Kanuni'nin annesi Ayşe Sultan (yapılışı: 1554), üçüncüsü de bizzat Kanunî tarafından yaptırılmıştır (yapılışı: 1555). Kanuni'nin hastahanesinde de üç hekim, iki göz

hekimi, iki cerrah ve bir eczacı ile iki eczacı kalfası bulunuyordu. Bu hastahane her gün sabahtan öğleye kadar hastalar muayene ve tedavi edilirdi. Bu hükümdar ayrıca bir de tıp medresesi vücuda getirmişti.

Türkiye'de XIV. yüzyılda doğrudan doğruya tıp ile iştigal eden ve bu saha üzerinde birçok eserler yazmış olan Karamanlı Hacı Paşadır (öl. 1417). Mısır'da tahsil etmiş ve buradaki Kalavun hastahanesinin baş tabibliğini yapmış olan Hacı Paşa, sonra Türkiye'ye dönüp, Aydınolu İsa Bey'e intisab ederek Ayasulug ve Birgide çalışmıştır. Onun eserlerindeki bilgilerin bir kısmı eski müelliflerin eserlerine bir kısmı da kendi müşahedelerine dayanmaktadır.

Fatih devrinin tanınmış hekimleri Sabuncuoğlu Şerafeddin ile Altunizade idiler. Bu sonuncu hekimin idrar tutulmasını sonda ile tedavi usulünü Türkiye'de ilk defa tatbik etmiş olduğu sanılmaktadır.

İslâm âleminde XI. yüzyıldan itibaren müsbet ilimlere karşı alâka azalmaya başlamış ve az bir müddet sonra, Mısır, Suriye ve Irak gibi Arap ülkelerinde bu ilimler ile meşgul olan kimse kalmamıştı. Adı geçen ülkelerde nakli ilimler denilen, hadîs, tefsir, fıkıh ve belagat ve tarih yazıcılığı ile iştigal edilmiştir. Yalnız İran ve Türkistan'da, kelâm ve mantık ilimlerinin yanında hey'et ve riyaziye de, bilhassa Moğol devrinden itibaren ehemmiyetle yer verilmiştir. Mısır ve Suriye ilim adamlarının müsbet ilimlere karşı alâkasızlığı bu ülkelerde istihfafla karşılanıyordu.

Fakat, XVI. yüzyıldan itibaren İran ve Türkistan'da da müsbet ilimler üzerindeki çalışmalar, yeniden başlanmamak üzere durmuştur.

Osmanlı medreselerinin ilk kısmında riyaziye ve kozmografya okutuluyordu. Fatih'in ve Kanuni'nin kurmuş olduğu ve bugünkü üniversitelere tekabül eden medreselerde de riyaziyenin tedris edildiğini biliyoruz. İlk Osmanlı riyaziyeci ve hey'etçisi Kadızâde'dir (1337-1412). Türkistan'a girerek orada tahsilini ilerleten Kadızâde, Uluğ Bey tarafından fevkalâde takdir edilerek Semerkand rasathanesi müdürlüğüne tayin edildiği gibi, Semerkand medresesi müderrisliğine getirilmişti. Kendisi her ne kadar Türkiye'ye dönmemiş ise de yetiştirdiği talebelerinden ikisi, Şirvanlı Fethullah ve Ali Kuşçu bu ülkeye gelerek riyaziye ve hey'et ilmini yaymışlardır. Fatih zamanında İstanbul'a gelen Ali Kuşçu (öl. 1474) burada ilk riyaziye mektebini açmıştır. Bu mektepten birçok talebe yetişmiş olup, bunlardan Mirim Çelebi (öl. 1525) bilhassa kayda değer.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da ilk Osmanlı rasathanesi kurulmuş (1575'de) ve başına bir Memlûk ailesine mensup olan Takiyeddin Mehmed getirilmiştir. Fakat, bu rasathane uzun ömürlü olmamış ve din ulemasının taassubu yüzünden 1580 yılı başında yıkılmıştır. Takiyeddin Mehmed, hey'et ve riyaziye dair bize birçok eserler bırakmıştır.

3 - Edebi faaliyet :

XVI. yüzyılda imparatorluk divanında tek bir dil hâkim olup, bu dil de türkçe idi. Artık bu asırdan itibaren, Avrupa devletlerine olduğu gibi, İran şahlarına, Hindistan hükümdarlarına, Mekke eriflerine ve Türkistan hakan-

larına da yalnız türkçe mektuplar gönderiliyordu. Şayanı dikkattir ki, Türkistan hakanlarına yollanan türkçe mektupların cevapları daima farsça geliyordu. Bu arada Fatih'in divanında uyurca bilen kâtiplerin mevcudiyetine de işaret edelim.

Osmanlıların ilk devirlerine ait meşhur şairler, Şeyhoğlu, Ahmedi, Ahmed Dâi ve Şeyhi olmak üzere, Germiyanlı idiler.

Yalnız Süleyman Çelebi'yi bir istisna olarak zikredebiliriz. Bu zatın 1409 yılında yazmış olduğu mevlid manzumesi, dilinin güzelliği, şairin ilhamının tabiiği ve hislerinin samimiliği onu Türk edebiyatının bir şaheseri haline getirmiş ve yüzyıllar boyunca Türklerin din hayatında müessir olmuş ve tesiri zamanımıza kadar devam etmiştir. Mevlid, Türklerin mensup buldukları İslâm dinine yaptıkları millî bir ilâve (contribution)dir ve Türklerin dinî hayatlarında Kur'an'dan sonra gelen en mühim eserdir. Yazıcıoğlu Selâhaddin'in 1449'da yazdığı Muhammediye adlı eseri de yalnız Türkiye Türklerinin değil, Kırım ve Kazan Türklerinin dini hayatlarında da mühim bir mevki kazanmıştır.

XV. yüzyılın ikinci yarısı, ilim alanında olduğu gibi, edebiyat ve san'at sahasında da parlak bir devirdir. Yüksek bir tahsil görmüş bulunan Fatih ve oğlu II. Bayezid ile, mühim bir kısmı tahsilli olan devlet ricali, bu parlak devrin açılmasında başlıca âmiller olmuşlardır. Bu devirde İstanbul'da pek çok şairin mevcudiyetini görüyoruz. Bu şairler arasında Ahmed Paşa (öl. 1497) ve Necati (öl. 1508), klâsik Türk şiirinin en eski üstadları olarak kayda şayandır. Klâsik Türk nesrinin en güzel eserini de aynı devrin ünlü âlimlerinden Sinan Paşa (öl. 1486) vermiştir.

XVI. yüzyıl divan edebiyatının en yüksek noktasına eriştiği bir devirdir.

Türk edebiyatının en büyük şairi sayılan Fuzûlî (öl. 1556) bu asra mensup olduğu gibi, Osmanlı şiirinin gelişmesinde derin ve devamlı tesirler yapmış olan Baki de (öl. 1600) bu zamanda yaşamıştır.

Büyük bir deha olan Fuzûlî'nin eserleri Ortadoğu Türk dünyasında asırlarca zevkle okunmuştur. Bâki'ye gelince o, Fuzûlî istisna edilirse, asrının en büyük şairi sayılmaktadır. Onun şöhreti daha sağlığında İran ve Hindistan saraylarına kadar yayılmıştı .

XVII. yüzyılda Nefi ve XVIII. yüzyılda ise Nedim, klâsik Türk şiirinde zamanlarının en büyük üstadları olmuşlardır. Nedim, tesir ve şöhretini son zamanlara kadar devam ettirmek suretile eski Türk edebiyatının unutulmaz şairi olmuştur.

4 - *Musiki:*

Klâsik İslâm musikisi, Yunan, İran ve Hind musikilerinin tesirleri ile meydana gelmişti. Bu musiki, XIV-XV. yüzyıllarda İran'daki Türk hanedanları (bilhassa Celâyirliiler) ile Timurlu saraylarında büyük bir gelişme göstermiş ve doğrudan doğruya Türkler de katılmak suretile bu gelişmede mühim bir âmil olmuşlardır.

Osmanlı devrindeki musiki, bir taraftan Selçuklular devrinden gelen musiki an'aneleri ile, XIV. ve XV. yüzyılda doğudaki Türk saraylarında gelişmiş olan musiki esasları üzerinde kurulmuştur.

Osmanlılarda musiki II. Murad devrinde gelişmeye başlamıştır. Çünkü bu hükümdar şiiire ve musikiye düşkün idi. II. Murad'ın sarayında Dede Korkut destanları okuyan ozanlar bulunduğu gibi, besteciler, çalgıcı ve oyuncular da vardı. Aynı zamanda gerek bu hükümdar, gerek oğlu Fatih ve II. Bayezid devrinde musikiye dair birçok eserlerin yazıldığını görüyoruz. Bütün bu devirlerde musiki ile meşgul kimseler Türkiyeli Türkler idiler. XVI. yüzyıldan itibaren daha da gelişmeye başlayan Türk musikisi XVIII. ve XIX. yüzyıllarda en yüksek noktasına ulaşmış ve bizzat I. Mahmud ve III. Selim gibi, hükümdarlar arasından da çıkan büyük besteciler sayesinde birçok yeni makamlar icad edilmiştir. Böylece, Arap memleketlerine de yayılan, teknik bakımından mükemmel, ince ve zarif Türk musikisi meydana gelmiştir. Türklerin İslâm sanatları arasında ilâve (contribution) yaptıkları üç sanat şubesi olmuştur ki, bunlar mimarî, musiki ve hatt yani yazı sanatı idi.

5 - Yazı sanatı :

Az önce söylendiği gibi Türkler'in geliştirdikleri ve kendi zevklerini kattıkları sanatlardan birisi de hatt yani yazı sanatı idi. Türk hattatlığı mektebini tesis eden Amasyalı Şeyh Hamdullah'tır (öl. 1520). Şeyh Hamdullah yedi üstad denilen kıymetli talebeler yetiştirmiştir. Daha sonraki tarihlerde Türkiye'de değerli yazı üstadları çıkmıştır.

6 - İçtimai tesisler :

Türklerde halka yardım etmek ve içtimai tesisler vücuda getirmek çok eski bir milli gelenek idi. Orhun âbidelerinde Türk kağanı yoksul Türk budununu zengin bir kavim haline getirdiğini söyleyerek öğünmektedir. Eski Türk hakanları sık sık halk için "toy" denilen umumî ziyafetler tertip ederlerdi. Selçuklularda muhtelif vesileler ile toylar veriyorlardı. Türklerce açları doyurmak, çıplakları giydirmek en faziletli hareket sayılıyordu. Millî destanlarda da bu husus açıkça belirtildiği gibi, yine onlarda köprüler ve imaretler yaptırmanın en hayırlı işler olduğuna işaret edilmektedir.

Kanunî devrinde, İstanbul'a Avusturya elçisi olarak gelen Busbek, Türklerin hayır işlerine karşı duydukları alâkayı belirtir. Filhakika, o, padişahı görmek için 1554 yazında Amasya'ya giderken, yolcuların içmesi için Türk köylülerinin yol boyunca karlı sular getirdiklerini görmüştür.

Osmanlı devrinde, Selçuklu ve beylikler devrinde olduğu gibi, başlıca içtimai tesisler: camiler, imaretler, kervansaraylar, hastâhaneler, köprüler ve çeşmeler idi.

Osmanlı devrinde pek çok cami yapılmış olup, bunların en muhteşemleri, İstanbul, Edirne ve Bursa gibi büyük merkezlerde bulunuyordu.

İmaretler, medrese talebelerine, yolculara, yoksul halka, sabah akşam yemek vermek için vücuda getirilen tesislerdir. Bilhassa beylikler devrinde Türkiye'nin her yerinde imaretler kurulmuştu. Osmanlılar da bu geleneğe

kuvvetli bir şekilde bağlı kaldılar. Orhan Bey'in İznik'te yaptırdığı imaretin açılış gününde halka bizzat eliyle yemek dağıttığını biliyoruz. Orhan Bey'den sonra gelen Osmanlı hükümdarları zamanında, diğer içtimai müesseseler arasında imaretlere de ehemmiyetle yer verilmiş ve bilhassa XVI. yüzyılda pek çok imaretler yapılmıştır. Bu imaretler, başta hükümdarlar olmak üzere, hanedan âzası ve devlet ricali tarafından yaptırılıyor ve bunların işleme için zengin vakıflar tahsis ediliyordu.

Fatih'in İstanbul, oğlu II. Bayezid'in Amasya, Edirne, İstanbul, Kanuni'nin İstanbul, Konya, Karapınar, Şam, Kanuni'nin kızı Mihrimah Sultan'ın Üsküdar'da, Kanuni'nin annesi Ayşe Sultan'ın Manisa'da vücuda getirdikleri imaretler ile, devlet adamlarından Gedik Ahmed Paşa'nın Afyon Kara Hisar'da, Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze'de ve Sokullu Mehmed Paşa'nın Bosna Saray ve Gebze'de yaptırdıkları imaretler misal olarak zikredilebilir. Ayrıca, şehir, kasaba ve köylerin ileri gelenleri de, yolcuların yatacakları, yemek yiyecekleri odalar tesis etmişlerdi ki, bunlar zamanımıza kadar gelmiştir.

Osmanlılarda gerek Anadolu'da, gerek Rumeli'de büyük kervansaraylar vücuda getirmiş olmakla beraber, bunlar iktisadî bir gayeden ziyade yolcuların emin ve rahat bir şekilde seyahat yapmaları için inşa edilmişlerdi. Bu maksatla, Suriye'de, hacc yolu üzerinde her konakta kervansaraylar inşa edilmişti.

İçtimai tesislerden birisi de hastahaneler olup, Selçuklu ve Osmanlı devrindeki başlıca hastahanelerden yukarıda bahsedilmiştir.

Türkiye'de Selçuklu devrinden itibaren inşa edilmeye başlayan hamamlar, beylikler devrinde fazlalaşmış ve Osmanlı devrinde, imparatorluğun her tarafına yayılmıştır. Bu devirde, sadece büyük şehirlerde değil, kasabalarda dahi birden fazla hamam bulunuyordu. İşte, bundan dolayı Türk hamamının şöhreti Avrupa'nın en uzak ülkelerine kadar yayılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

I. KİTABELER:

- HÜSEYİN NAMIK ORKUN: *Eski Türk yazıtları*, I-IV., T.D.K., İstanbul, 1936-1941.
 A. GABRIEL: *Monuments turcs d'Anatolie* I-II. Paris, 1931, 1934.
 A. GABRIEL: *Voyages archeologiques dans la Turquie Orientale.*, Paris 1940.
 İSMAIL HAKKI (UZUN ÇARŞILI) : *Kitabeler*, I-II, İstanbul, 1927, 1929.
 CL. HUART: *Epigraphie arabe d'Asie mineure*, Paris, 1895.
 F. SARRE: *Reise in Kleinasien*. Berlin, 1896.

II. VESİKALAR:

- O. TURAN: *Türkiye Selçukluları hakkında resmi vesikalar*, T.T.K., Ankara, 1958.
 — : *Selçuk devri vakfiyeleri*, Belleten, sayı 43-45.

İSMAİL HAKKI. (UZUN ÇARŞILI) : *Kütahya şehri*, İstanbul, 1932.

: *İbrahim Bey'in Karaman imareti vakfiyesi*, Belleten, sayı 1.

R. RAHMETİ ARAT: *Fatih Sultan Mehmed'in yarlığı*, *Türkiyat Mecmuası*, VI, Vakılar dergisi, I-IV. Ankara, 1939-1959.

Topkapı Sarayı Arşivi Kılavuzu, I-II, İstanbul, 1938-1940.

FERİDUN BEY: *Münşeat-ı Selâtin*, I-II, İstanbul, 1274.

O. L. BARKAN: *Kanunlar*. İstanbul, 1945.

m. KAYNAKLAR:

S. JULIEN: *Documents historiaues sur les Tou-kioue (Turcs)*, J. A, 1864.

E. CHAVANNES: *Documents sur les Tou-kioue (Turcs) occidentaux*, Paris, 1941.

Bibliotheca Arabicorum geographorum. Nşr. DE GOEJ, I-VIII. Leyde, 1885-1925.

V. MINORSKY: *The regions of the World, tercüme ve izahları*, GMNS. London, 1933.

K. MAHMUD: *Divan-ı Lûgat-it-Türk*. nşr. Kilisli Rifat, I-III, İstanbul, 1333-1335, Türkçe tercüme B. Atalay, I-III, 1939-1941.

Y. HASH HACİP: *Kutadgu Bilig, Türkiye türkçesi*. R. R. Arat, T.T.K. Ankara, 1959.

NİZAM AL-MULK: *Siyaset-nama*, nşr. Ch. Schefer, I-II, Paris, 1891-1893.

Matthieu d'Edesse, Chronique, nşr. E. Dulauier, Paris, 1858.

Michel le Syrien, Chroniaue, nşr. ve fransızca tercüme J. B. Chabot, III-IV, 1888, 1924.

RAVANDİ: *Rahat al-sudûr*, nşr. M. İkbâl, GMNS, türkçe tercüme A. Ateş, I-II, T.T.K. Ankara, 1957-1960.

İBN AL-ASİR: *al-Kâmil fi Tarih*, nşr. Tornberg, IX-XII, 1876.

İBN BİBİ: *al-Avamir al-'alâiyya*. T.T.K. Ankara 1956; nşr. Houtsma, *Textes relatif a Fhistoire de Seldjoucides*, III-IV, Leide, 1902.

AKSARAYİ: *Musamarat al-Ahbar*, nşr. O. Turan, T.T.K. Ankara, 1944.

Anonim Selçuknâme, nşr. ve türkçe tercüme F. N. Uzluk, Ankara, 1952.

İBN SAİD: *Kitab bast al-arz*, Tetuan, 1958.

İBN BATUTA : *Voyage d'Ibn Batuta*, nşr. ve fransızca tercüme Defremery ve Sanguinetti. I-v, Paris, 1853-1859.

AL-UMARİ: *Masalik al-absar*, nşr. F. Taeschner, Leipzig, 1929.

AFLAKİ: *Manakıb. al-Ârifin*, nşr. T. Yazıcı, I-II, T.T.K. Ankara, 1959-1961.

AZİZ B. ARDAŞİR-İ ASTER ABADİ: *Bazm u razm*, nşr. K. Rifat, İstanbul, 1928.

AHMEDİ: *Dâsitan-ı tavarîh-i müluk-ı âl-i Osman*, nşr. N. S. Banarlı, *Türkiyat Mecmuası*, VI.

Betrandon de la Broquiere, Voyage d'Ourtremer, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1892.

Dusturnâme-i Enveri, nşr. Mukrimin Halil, İstanbul, 1928.

AŞIKPAŞAZADE: *Tevârih-i âl-i Osman*. İstanbul, 1332.

NEŞRİ: *Kitab-ı Cihan-numa*, nşr. F. R. Unat, M. Altay Köymen, I-II, 1949, 1957.

Hacı Bektaş Vilâyetnâmesi, İstanbul, 1958.

ALİ: *Kunh al-ahbar*, I-V. İstanbul, 1277 ve basılmamış kısımlar.

MÜNECCİM BAŞI: *S'ahayf al-ahbar*, III, İstanbul, 1285.

NAİMA: *Tarih*, I-VI, İstanbul, 1280.

Dede Korkut Kitabı, I, nşr. Muharrem Ergin, T.D.K., Ankara, 1958.

ABU'L-GAZİ BAHADIR HAN: *Şecere-i Terakima*, nşr. A. N. Kononof, Moskova, Leningrad, 1958.

TETKİKLER:

A. ADIVAR: *Osmanlı Türklerinde ilim*, İstanbul, 1943.

A. ATEŞ: *Hieri VI-VIII. (XIII-XIV) asırlarda Anadolu'da farsça eserler*, Türkiyat Mecmuası, VII-VIII.

: *Muhy al-din İbn al-'Arabi*, İslâm Ansiklopedisi, VIII.

R. GROUSSET: *L'Empire des steppes*, Paris, 1948.

W. BARTHOLD: *Türkistan down to the Mongol invasion*, GMS, Leyden, 1928.

: *Orta Asya Türk Tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1928.

: *İslâm medeniyeti tarihi* (F. Köprülü'nün notları ve izahları ile) türkçe tercümesi, İstanbul, 1940.

A. GÖLPINARLI: *Tunus Emre hayatı*, İstanbul, 1936.

: *Tunus Emre divanı*, İstanbul, 1943.

: *Tunus Emre ve Tasavvuf*, İstanbul, 1961.

: *Mevlâna Celâleddin*, İstanbul, 1951.

: *Mevlâna'dan sonra Mevlevilik*, İstanbul, 1953.

H. GLUCK: *Türk san'atının dünyadaki mevkii*, Türkçe tercüme, Türkiyat Mec. III.

J. VON HAMMER: *Histoire de l'empire ottoman*, I-XIII. Paris, 1835-1843.

E. Z. KARAL: *Osmanlı Tarihi*, V-VII. T.T.K., Ankara, 1947-1954.

F. KÖPRÜLÜ: *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*. İstanbul, 1918.

: *Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1926.

: *Anadolu'da Türk dil ve edebiyatının tekâmülüne umumi bir bakış*, Yeni Türk Mecmuası, I-III, 1933.

: *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar*, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I. İstanbul, 1931.

: *Les origines de l'Empire ottoman*, Paris, 1935.

BAHEDDİN ÖGEL: *İslamiyetten önce Türk kültür tarihi*, T. T. K., Ankara, 1962.

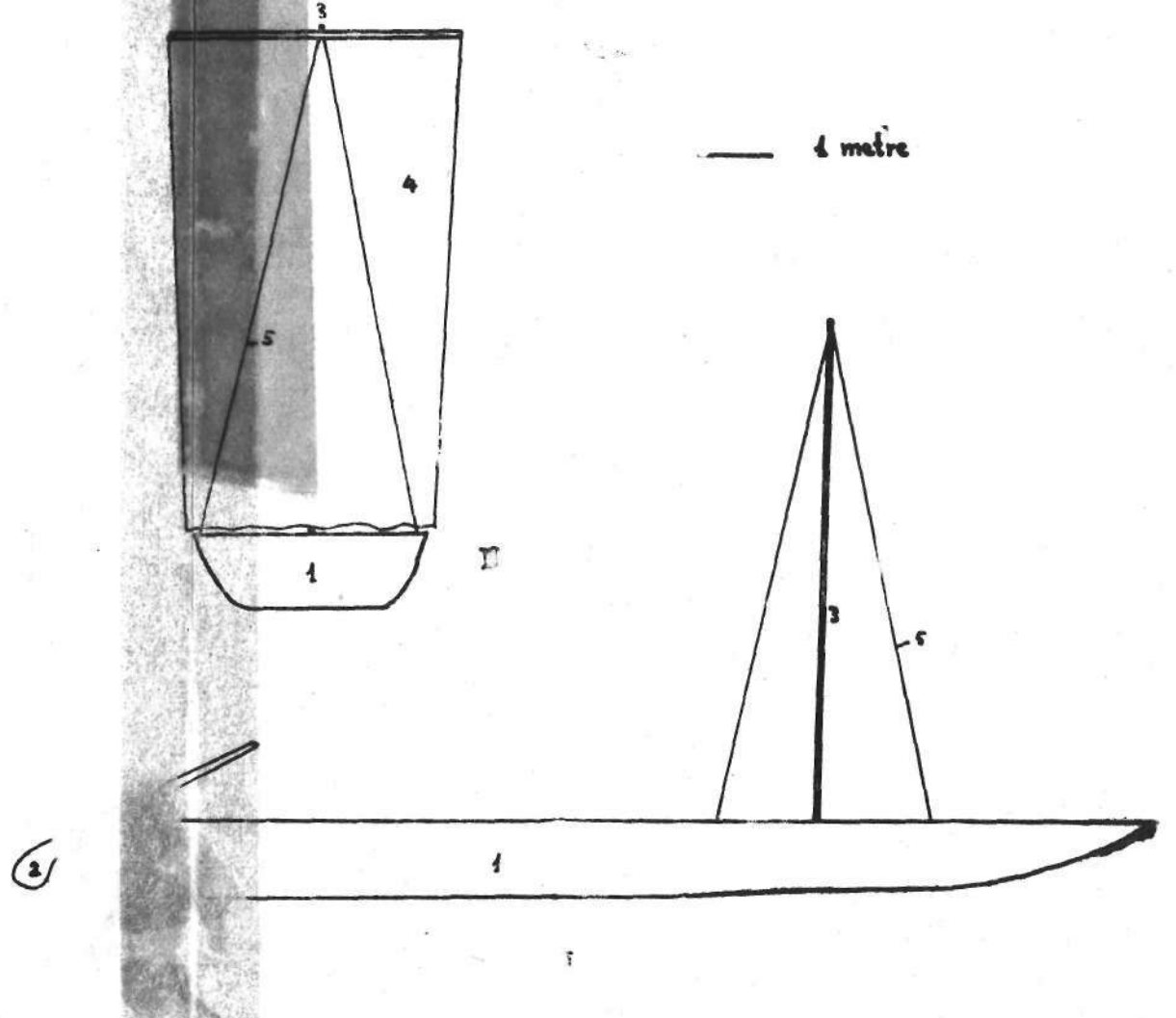
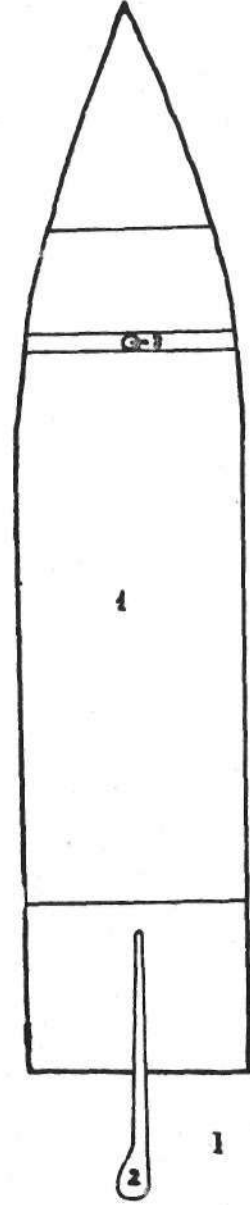
A. SAYILI: *The observatory in İslam*. T.T.K., Ankara, 1960.

F. SÜMER: *X. yüzyılda Oğuzlar*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, XVI, sayı 3-4.

: *Oğuzlar'a dair destanı mahiyette eserler*. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, XVII, sayı 3-4.

- : *Anadolu'ya yalnız göçebe Türkler mi geldi?* Belleten, sayı 96.
: *Mengüçükler*. İslâm Ansiklopedisi, cüz 77.
- M.ŞERAFEDDİN: *Mevlâna'da türkçe sözler ve şiirler*, Türkiyat Mecmuası, IV.
- BURSALI TAHİR: *Osmanlı müellifleri I-IV*, 1333-1334.
- Z. V. TOGAN: *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946.
- O. TURAN: *İkta*. İslâm Ansiklopedisi,
: *L'Islamisation en Turquie au Moyen âge*, Studia Islamica, X.
: *Selçuk kervansarayları*. Belleten, sayı 39.
: I. *Kılıç-Arslan*, II. *Kılıç-Arslan*, I. *Gıyas al-din Keyhusrev*, Izzeddin Keykdvus, *Ala al-din Keykubat*, II. *Gıyas al-din Keyhusrev*. İslâm Ansiklopedisi, cüz, 62-63.
- İ. H. UZUNÇARŞILI: *Anadolu beylikleri ve Ak Koyunlu ve Karakoyunlu devletleri*, T.T.K., Ankara, 1937.
: *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, T.T.K., İstanbul, 1941.
: *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*, T.T.K., Ankara, 1945.
: *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı*, T.T.K., Ankara, 1948.
: *Osmanlı Tarihi*, I-IV., T.T.K., Ankara, 1947-1959.
- SUUD KEMAL YETKİN: *İslâm mimarisi*, Ankara, 1959.
- E. DÍEZ - O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul.

ŞEKİL : 2 - Kızıllırmak aşağı kesiminde nakliyat yapan kayıkların şemaları.

Figure : 2 - The Plain of boats.

I. Üstten görünüş II. Yandan görünüş III. Önden görünüş
Upper view Side view Front view

1. Tekne (hull), 2. Dümen (rudder), 3. Yelken direği (sail pole) 4. Yelken (sail), 5. Yelken direğini tekneye bağlayan halatlar (ropes).